

Les idees sobre l'apitxat de València a l'edat moderna*

August RAFANELL
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

O. «NO SOL HOM POSAR ESMENT A UN DELS ASPECTES MÉS PERTORBADORS DE L'IDIOMA»

Sanchis Guarnier considerava així els efectes deformators de l'apitxat sobre la llengua dels valencians, i el descuit que havia acompanyat aquest fenomen (1963a, 59). I això que no es podia dir que la parla de València-capital hagués passat inadvertida als experts. Als anys seixanta, bastants lingüistes ja hi havien destinat uns estudis suficients. Però Sanchis Guarnier volia advertir una altra qüestió. Breument: que no se solia tenir en compte que l'idioma de València havia representat, en algun moment de la història, més que una mera variant característica del català. Per tant, que se solia oblidar que l'apitxat havia tingut una vida enllà de l'oralitat espontània, i havia esdevingut, fins a cert punt, un model de llengua. Per a Sanchis, un mal model de llengua.

Sanchis no era l'únic que trobava «pertorbador» l'idioma de València. El rebuig de les suposades qualitats de l'apitxat comptava amb una llarga llista de precedents. En aquest segle nostre, crec que només Pere Barnils el va jutjar, des del seu laboratori noucentista, com a «valencià pròpiament tal» (1913, 24). Encara que, abans, ell mateix ja havia escrit que «el parlar *apitxat*, que uns tenen com a tipus del verdader valencià, és considerat per altres com una castellanització» (1913, 19, n. 3). La segona excepció no passa de ser una collonada de les de l'inefable Josep M. Bayarri: «L'*apitxat* suavisava aristes, sintetisa qantelluts retròns, adequa naturalitat i efiqasia» (1966, 47-48). Si prescindíem d'aquests espontanis, i potser d'algun altre, veuríem com pràcticament tots els filòlegs del XX han negat a l'apitxat la carta de noblesa. Cosa que significa que l'han fet incompatible amb el valencià refinat i correcte. De mossèn Alcover (1908, 124-125) a mossèn Fullana (1915, 12), de Lluís Revest (1930, 37) a Carles Salvador (1951, 182; 1957, 64-69), aquesta ha estat una idea generalment admesa.

Cap als anys trenta, Tomás Navarro Tomás i el mateix Sanchis Guarnier, expedicionaris de l'ALPI per terres valencianes, ja confirmaven que, «bajo la influencia de sus gramáticos, los naturales de Valencia se habitúan desde jóvenes a la idea de incorrección

* Aquest treball s'inscriu dins d'un projecte més ampli, a càrrec meu i d'Albert Rossich, sobre *Història de l'ortologia catalana*. Haig d'agrair, a més, a Pep Balsalobre, Narcís Iglésias i Francesc Feliu que se l'hagin llegit i que m'hi hagin fet unes quantes indicacions molt útils. També vull consignar la generosa i sàvia lectura que m'han regalat els amics valencians Jordi Colomina, Joaquim Marfí i, des de la discrepància amable, Antoni Ferrando, per als qui tot el que he escrit aquí no aporta, francament, gaires novetats.

e impropiedad de su habla local» (1934, 115).¹ Ho va revalidar, uns quants anys després, Amado Alonso dient que els valencians cultes defugien la fonètica apitxada per sotmetre's «al modelo prosódico elaborado sobre la tradición de las otras comarcas dialectales» (1969, 115). I hem de pensar que no solament els valencians cultes (Martínez i Martínez 1912, 8; Sanchis Guarner 1936, 53, n. 1; cf. Casanova 1990b, 58). A la vista d'aquests testimonis, l'opció sembla ferma i unànime. El cas és que, en l'actualitat, els promptuaris ortològics valencians esquiven l'apitxat en benefici d'una elocució més global i més neutra; els mèdia n'intenten controlar l'ús (veg. Ferrando 1990, 58-59; Lacreu 1990, 38-40; però Mollà 1990, 18-19); fins els antinormistes recalcitrants, que poblen justament la capital valenciana, s'avenen, dòcils, a aquest refús majoritari (p.e., Fontelles *et al.* 1987, passim; Guinot 1987, 27). No m'hi entretinc, perquè ara no és el meu propòsit.

El que pretenc, en aquest treball, ens situa en la història; en concret, en el moment en què es va estatuir l'apitxat com a representant exclusiu de la llengua correcta dels valencians. Perquè, efectivament, durant gran part de l'edat moderna l'apitxat va dictar un patró de bona pronúncia: un autèntic model prosòdic. Aquest model només podia ser fixat amb vista a una dicció efímera, i avui intangible. Com és lògic, una tal limitació la presenten tots els codis elocutius constituïts abans de la invenció del magnetòfon. Amb tot, que no disposem de la "veu" d'una època determinada no vol dir que no puguem identificar i reconstruir els rudiments que la regien. D'una banda, tenim les referències més o menys teòriques que ens n'han pervingut. La història de la immensa majoria de les llengües és plena de consideracions de tipus fonètic, o simplement acústic. Però la guia més fiable a l'hora de recuperar uns models d'elocució està en les filtracions orals que concorren en l'escriptura, sobre les quals es pot bastir una autèntica "gramàtica dels errors".² És sobretot per aquí que els lectes parlats penetren, primer de manera molt tímida, en la llengua literària. És doncs substancialment per aquí que podem recuperar també l'apitxat com a formulació normativa.

No vull reincidir en la sempiterna oposició oral-escrit, recursiva en qualsevol història lingüística. Si ara m'hi entretenia, temo que aquest article podria descarrilar penosament. Sí que m'agradaria observar que els termes amb què aquesta dicotomia es manifesta en la contemporaneïtat, segons els quals tota escriptura té una «projecció oral equívoca» (Nadal 1992, 171), no coincideixen amb els plantejaments que han dominat la història passada de les llengües reglamentades. Si creïem, com em penso que hauríem de creure, que les llengües de cultura han disposat, a més d'un codi escrit, d'unes pautes de bona pronúncia, l'enfocament de l'oposició oral-escrit ha de canviar. Llavors, l'equívocitat i la relativa autonomia de l'escriptura en relació amb l'oralitat queda anul·lada. La mateixa norma oral la impedeix.

1 No tan jove era el "sesentón" Teodor Llorente Falcó, aleshores director de *Las Provincias*, quan, sota l'àlies «Jordi de Fenollar», apostrofava la carcúndia de l'ABC amb coses com aquestes: «Valencia, capital, no puede señalarse como modelo de pureza en el idioma, pero no faltan comarcas que se las puede mostrar como a tales, por ejemplo toda la extensa zona del valle de Albaida» (Fenollar 1931, 15-16).

2 Prenc aquesta noció de Coseriu: «cada novedad, cada acto lingüístico aberrante que se registre en una lengua, es lo que se llama un "error", desde el punto de vista anterior considerado como norma; pero son esos llamados "errores" (o muchos de ellos) los que, difundándose, se aceptan como nuevas normas y llegan a constituir elementos regulares del sistema que ellos mismos han modificado» (1986, 83).

La història ortogràfica, de fet, no s'entén deslligada de la història dels models elocutius creats en cada moment per a cada llengua. No en va, en molts casos la grafia ha estat percebuda com a mera transliteració de l'oral, com la seva re-presentació. És avui que, avalats per la ciència lingüística, considerem aquest criteri reduccionista i enganyós; que sabem que una grafia pot representar, ocasionalment, més d'un fonema. Abans d'aquest avui nostre, però, els preceptistes solien coincidir en el veredict: la bona escriptura és més bona com més bé reflecteix el bon parlar. Com, seguint el símil saussurià, la bona fotografia ho és en relació al bon original. I el paper d'original, en aquesta història, l'ocupa l'oralitat.

Disposem d'un seguit de testimonis antics que avalen la idea de la teòrica univocitat grafia-so. El Renaixement els va fer circular alhora que instigava l'aparició de les primeres gramàtiques vulgars. A la Península Ibèrica, el cas més conegut deu ser el de la *Gramatica castellana* de Nebrija (1492): «no es otra cosa la letra sino figura por la cual se representa la boz» (Galindo & Ortiz eds. 1946, 17). Un altre fragment d'aquest famós text ho acaba de fer exprés: «Para maior declaracion delo cual avemos aqui de presuponer lo que todos los que escriben de orthographia presuponen: que assi tenemos de escribir como pronunciamos i pronunciar como escrivimos por que en otra manera en vano fueron halladas las letras» (1946, 21). Juan de Valdés, amb el seu axioma de «scrivir como pronuncio», també va per aquí (Lope Blanch ed. 1981, 93). Com Fernão de Oliveira, que plagia la idea de Nebrija a la seva gramàtica de 1536: «letra é figura de voz» (Buescu ed. 1975, [46]).

Fins i tot en un espai tan particular com el francòfon, paradigmàtic de la distància –moderna i antiga– entre l'oral i l'escrit, proliferen les manifestacions en la direcció que estem veient. A l'estudi fonamental de Nina Catach sobre l'ortografia francesa del Renaixement hi apareixen declaracions d'impressors i d'autors de l'època en què del que es tracta és, també, de «raporter l'écriture a la prononciacion» (1968, 26), d'escriure «suivant la vraye prosodie française» (1968, 269); en suma, com declara un altre inter-ventor, de «orthographe au plus pres qu'il m'a esté poucible de la vraye prolation» (1968, 293); etcètera.

A la base d'aquestes intencions hi ha Marc Fabi Quintilià, i en concret el seu apotegma «sic scribendum quidque iudico, quomodo sonant» (Casas Homs ed. 1961, 138). Això és: que s'han d'escriure els mots tal com es pronuncien. Com ha vist Françoise Desbordes, a l'Antiguitat «un grand nombre de textes mettent l'accent sur la priorité, l'indépendance, et aussi la supériorité intrinsèque de l'oral» (1988, 28). Els humanistes del XV i del XVI no oculten pas aquest ascendent clàssic. Si bé la tradició que hereten és densa i multiforme, el dictat de Quintilià en aquest sentit el van assimilar intacte. El biscaí docent a València Pedro de Madariaga puntualitzarà, a la *Honra de escrivanos* (1565), la interpretació de la doctrina canònica, assumida generalment pels gramàtics del període:

Pues aquí se funda Quintiliano quando dize que perpetuamente en qualquier lenguaje y nación se deve escribir como se pronuncia y pronunciar como se escribe; yo añadiría que se deve escribir como se pronuncia o como se deve pronunciar, porque si el valenciano me pronuncia *s* por *c*, y dice *siense*, y el castellano *sun* por *sunt*, cáusalo quizá la dificultad de su lengua, y por doctos que sean no pueden pronunciar de otra manera: mas en la escriptura han de seguir el camino de los que pronuncian bien (ap. Alonso 1969, 56).

El problema de la dicció llatina retret en aquest passatge no ens hauria de desorientar. La bona articulació dels mots precedeix la correcta escriptura «en qualquier lenguaje». Itàlia, la Itàlia renaixentista obsedida pel maremàgnum dialectal i per la conse-

cució d'un únic idioma literari, es mostra com un cas particular precisament a causa de la seva fragmentació, del seu policentrisme polític.³ Dintre del marc català, tan deficitari de pistes gramaticals, n'hi ha prou que citi el tema medul·lar de les *Regles* de Fenollar-Pau-Carbonell (1472-1497), que no és altre que el dels «mots o vocables los quals deu esquivar qui bé vol parlar la lengua catalana» (Badia i Margarit ed. 1950, 142). *Parlar bé*, de nou.

El bon ús parlat, al capdavant, havia d'arribar a molta més gent que no pas el bon ús escrit. Ni que només fos perquè, de principi a fi de l'edat moderna, l'auditori dels sermons era infinitament més nombrós que la clientela lectora (mínima), o senzillament bibliòfila (ínfima). La *llengua*, doncs, es deixava sentir més que no es deixava llegir. D'aquesta incidència superior deu provenir, versemblantment, la idea de precedència de l'oral en la fixació normativa. Resulta curiós de veure, tanmateix, com uns quants gramàtics de l'època van fer per manera d'equilibrar la relació oral-escrit, i van restituir a aquest últim nivell una funció també determinant. El mateix Nebrija conclou, a les *Reglas de orthographia en la lengua castellana*: «asi tenemos de screvir como hablamos y hablar como escrivimos» (Galindo & Ortiz eds. 1946, aIIv; cf. bIII). I l'anònim de Lovaina (1555): «los hespañoles, assi como los latinos, scriben como hablan, y hablan como escriben» (Roldán ed. 1977, [5]). Quedava establerta, així, la reciprocitat dels dos nivells principals de representació del llenguatge, que sabem que són els dos nivells que, convenientment regulats, modelen el producte històric que coneixem per *la llengua*, per la bona llengua.

El mallorquí anònim que a la segona meitat del XVI va compondre la *Art nova de trobar* va atacar el problema des de l'angle específic del català insular, i ho va fer des d'un quadro compost per una sèrie de fonemes no transliterables com a tals: les *ee* i *oo* obertes, la *a* àtona i la *e* neutra tònica.⁴ Tot plegat, des d'un inventari fònic impossible de projectar unívocament en l'escriptura tradicional. Remeto als intel·ligents comentaris que hi ha dedicat Josep M. Nadal (1992, 174-175). Hi adjunto una postil·la. L'aspecte primordial del raonament de l'ignot (Gabriel Serra?) tractadista de Mallorca no fa sinó confirmar les tesis de Nebrija; és a dir: que, òptimament, un idioma «s'ha de proferir així com s'escriu». Que el llenguatge particular de les Balears estigui incapacitat per complir aquesta regla no en desdiiu la validesa universal. Posa de relleu, en tot cas, una «corruptela», un defecte del català parlat. Per esmenar-lo, insinua l'anònim mallorquí, o bé s'hauria d'atemptar contra l'herència gràfica catalana, cosa impensable, o bé s'hauria d'extrafer la dicció consuetudinària, cosa que provocaria «irrisió» (Vidal i Alcover ed. 1986, 92-93).

La queixa de l'autor de la *Art nova de trobar* no se centra en el fet que a la «prolació catalana» li sobrin sons, sinó en un fet divers: que li «falten caràcters» per plasmar uns sons ja ben consolidats. Doncs bé; aquesta mateixa reflexió es repetirà en altres zones del territori. A València adquirirà una índole que toca de ple –ara sí– l'objecte d'aquest meu treball. El patró ortològic de sortida serà tot un altre que el del tractadet anò-

3 Entre la constel·lació de textos que s'hi han referit, en trio un de molt clarificador: «L'unificazione linguistica avveniva su base toscana, un toscano scritto, e interessava soltanto la lingua scritta. Per parlare invece c'era il dialetto. Non era dunque il toscano "vivo e vero" a essere un modello, ma il toscano "lingua morta" dei grandi trecentisti. Una lingua immobile. Tale l'italiano è grosso modo rimasto finché all'unità della lingua letteraria non si aggiunge, nella seconda metà dell'Ottocento, l'unità politica ... Insomma, si era innalzata una barriera molto alta tra la lingua e la comunicazione, tra l'italiano letterario, immobile e fisso in una fisicità impopolare, e l'italiano parlato, tra idealità e realtà» (Beccaria 1992, 65-66).

4 No em descuïdo pas la *e* àtona, ja que ara sabem que no era assimilada, en el model ortològic català (l'oriental inclòs), com a neutra (Rossich 1995).

nim que acabo de mencionar. Naturalment, el sistema fonètic valencià, inscrit al radi del català occidental, ho imposava. I a la fi, les noves idees lingüístiques ventilades pels aires del Renaixement acabaran de confirmar les peculiaritats d'un model elocutiü propi i distint per als valencians.

1. «AQUESTA TERRA HA LENGUATGE COMPOST DE DIVERSES LENGÜES QUE LI SÓN ENTORN»

Tot fa pensar que aquestes paraules no les va escriure Francesc Eiximenis cap a 1383, sinó que són fruit d'una interpolació dels seus editors de 1499. El context en què surten és el del proemi del *Regiment de la cosa pública*; un proemi que no devia existir al manuscrit del *Dotzè dels cristià* de què formava part aquell llibre (Ferrando 1986, 119). Al moment d'imprimir el volum, a finals del XV, els jurats de València no solament se'l van fer dedicar sinó que van desplegar en la dedicatòria un extens repertori d'elogis de la ciutat que administraven: un verdader *laus Valentiae*, segons l'apreciació d'Albert G. Hauf (1990, 70). Com ja ha estat dit, en destaca la descripció de la llengua del país:

la trenta e dues [raó] és que aquesta terra ha languatge compost de diverses lengües que li són entorn, e de cascuna à retengut ço que millor li és, e à lexats los pus durs e los pus mals sonants vocables dels altres, he ha presos los millors (p. 18).

Rubricada per Eiximenis, aquesta apologia regionalista hauria estat primerenca i desconcertant. Usurpada per la classe dirigent de València, esdevenia una hàbil maniobra política, legitimadora d'un –si se'm permet– “fet diferencial”, i plenament acordada amb la mentalitat tardomedieval. La llista de noms de botànica regnícola que acapara bona part del proemi del *Regiment de la cosa pública* fa així de correlat d'aquesta llengua diferent (veg. Alpera 1968); tan diferent com el «poble special» que la parlava. En efecte: que la *parlava*. Perquè, al 1383 i encara al 1499, els valencians no eren especials en allò que concernia la llengua escrita. La raó dels jurats no hi podia recolzar; no podia recolzar més que en el dialecte, en l'idioma que se *sentia* pels carrers del cap i casal. Fonamentalment, doncs, solament es podia emparar en els sons (ni «durs» ni «mals sonants») d'aquest «lenguatge».

D'aquesta manera, l'incunable eiximenià s'avança lleugerament a les argumentacions que es publicaran ja en ple XVI. Pensem en les conegudes paraules de l'historiador i teòleg Pere Antoni Beuter. En la versió castellana de la *Primera parte de la Coronica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*, de 1546, Beuter afirmarà: «como parece claro en la nuestra lengua valenciana que, nasciendo de la catalana, parece diversa de ella, y mucho más de la mallorquina» (1546, C). Rafael Martí de Viciano repescarà la idea al *Libro de alabanzas de las lenguas* (1574), i hi dedicarà un espai considerable, al qual ja m'he referit en un altre lloc (1991, 9 i 61-62).

Segurament, aquestes fonts van alimentar el criteri del tortosí Cristòfor Despuig, que trobem posat en boca d'un personatge valencià dels *Col·loquis de Tortosa*: «la llengua, de Catalunya la tenim, encara que per lo veïnat de Castella s'és molt trastornada» (Duran ed. 1981, 61). Sanchis va notar, a propòsit d'aquest extret, que «a la pronunciació alude posiblement Despuig» (1936, 52). No sabem del cert quins eren, a ulls d'un català de la segona meitat del XVI, els “trastorns” imputables al valencià. El que sí que podem assegurar, però, és que s'havien de concretar en l'escorça més superficial, més visible, de la llengua. Ja ho havia copsat, a principis del segle, un foraster d'oïda afinada:

La valenciana es tan conforme a la catalana, que el que entiende la una entiende casi la otra, porque la principal diferencia consiste en la pronunciación, que se llega más al castellano, y así es más inteligible al castellano que la catalana (Lope Blanch ed. 1981, 61).

El castellà Juan de Valdés deu ser el primer que ens situa en la noció de distància lingüística aplicada al català. I que ens hi situa prenent l'espanyol com a referent. En citar el valencià, Valdés no al·ludeix a la llengua de la literatura. La seva asserció toca un idioma natural que, tot i ser diferent del seu, s'hi «llega más» que no el català.⁵ El vocalisme d'allò que avui estimem com a català oriental podria haver influït en un judici com aquest. Probablement, s'hi hauria de sumar algun altre detall, compartit pel valencià i el castellà. Ens movem dintre de la mera conjectura. No obstant això, potser cal pensar que Valdés no devia tenir present un valencià abstracte, sinó el tipus fonètic de valencià més “allegado” al seu castellà, que era l'apitxat.

Als escrits de la València de mitjan segle XV es comença a manifestar una tendència gràfica discrepant del sistema general, en consonància, no solament amb l'articulació valenciana, sinó amb la de tot el català occidental. L'erràtic Jaume Nonell ja va advertir que, entre els escriptors valencians antics, s'havia imposat el grafema *ch* en lloc del tradicional *x* o de *tx*, i en va adduir uns quants exemples (1896, 162-164). Fos per obra dels escriptors, dels copistes o després dels impressors de l'època, el cas és que a les peces més excel·lents del període d'or valencià hi abunda aquesta nova forma (cf. ACV 1981, 56-61), bé que quasi sempre alternada amb les antigues (Colón 1982, 47). Ara; que, cap al final del XV, documentem de tant en tant *archiu*, *chic*, *empachar*, *flecha*, *reprochar*, etc., etc., per comptes de *arxiu*, *xic*, *empatxar*, *fletxa*, *reprotxar*, etc., etc., vol dir que el valencià havia restaurat, a la seva manera, la univocitat grafia-so, amb independència del que es continuava fent a Catalunya i a les Balears. Per això va manlleva del castellà la *ch*.

En principi, la novetat només podia afectar un nombre relativament escàs de mots. No la podem considerar, doncs, gaire rellevant, i menys en una fase en què les mutacions gràfiques, generades o no des d'una prosòdia dialectal, compareixien pertot. És cert que a l'edició lul·liana de Bonllavi (1521) hi predomina clarament *ch*, enfront dels grafemes més clàssics del manuscrit (Schmid ed. 1988, 28). I que en la *Corònica* catalana de Beuter (1538) sempre hi surt *ch*, i mai *tx* ni *x* darrere de consonant (Juan-Mompó 1991, 238). Però també és cert que, a la primera edició barcelonina del *Espill* de Jaume Roig (1561), la *ch* “valenciana” es manté; de forma irregular, però s'hi manté (Rafanell 1993, 120, n. 16). Aquest regionalisme gràfic, fill d'una dicció peculiar, ni era tingut per estrany ni per intransferiblement valencià, encara. Tampoc no pressuposava cap transacció de la norma escrita amb la fonètica de l'apitxat, perquè reproduïa un tret força general.

En canvi, no era general del valencià —com no ho és avui— la manca (o la pèrdua) de sonoritat en la realització de les pre-palatals fricatives i africades ([ʃ̃]/[ʒ̃] → [ʃ̂]/[ʒ̂]). En aquest cas, sí que es tracta d'un fenomen focalitzat en l'àrea central del País, i únicament justificable des d'aquesta posició. Germà Colón captura els primers reflexos gràfics d'un

5 Considereu, en oposició relativa a això, el que escrivia Ambrosio de Salazar, professor d'espanyol a França, sobre el valencià: «en Valencia se habla una lengua muy estraña, y aunque están a la raya del Reyno de Murcia, con todo esso no se entienden los unos a los otros» (*Espexo de la gramatica en dialogos...*, Rouen, chez Adrien Morront, 1614, p. 28).

tal fenomen també a la segona meitat del XV: *platechar* per *platejar* (1467), *malforchat* per *malforjat* (1490) o *rochicler* per *rogicler* (1493). Per a Colón, l'apitxat «ya se había cumplido en la segunda mitad del s. XV» (1967, 223-224; cf. Veny 1982, 170), i no pas a finals XVI, com se solia creure (cf. Sanchis Guarner 1936, 57-59). Amb paciència filològica, qui sap si encara en podríem avançar les primeres datacions. De tota manera, aquestes grafies responen indefectiblement a simples badades. En la mesura que apareixien de forma intermitent, no passaven de ser “faltes”. Ho deixaran de ser quan se n'escampí l'ús en el sistema. Aleshores, s'acomodaran en la representació formal de la llengua i, d'aquesta manera, consagraran la pronúncia que les ha propiciades.

Durant el XVI valencià, l'apitxat despuntarà poc en l'ortografia dels textos. Jaume Riera en va trobar traces al manuscrit del *Llibre de Job* de Jeroni Conques (c. 1557). N'hi ha de previsibles com *passechar*, *chosa*, *ocha* (=oja), etc.; i de no tan previsibles com *gigs*, *giulen*, *reprogen*, *juparà*, etc. (Riera i Sans ed. 1976, 29). Aquestes últimes plasmen unes ultracorreccions també explicables des de la fonètica apitxada, i que al cap del temps esdevindran, com veurem, “normatives”. Jeroni Conques era natural de Lluçena (bisbat de Tortosa), on les matisacions de sonoritat en les africades s'hi devien fer, com s'hi fan avui. Tanmateix, aquest fet resulta absolutament negligible. Com sempre, en el moment d'escriure manaven les idees, no pas les filiacions lectals. El que comptava, en realitat, no era tant el dialecte de sortida dels autors com l'adaptació d'aquests a una voga determinada. Una directriu gràfica i prosòdica que, arreu del Regne de València, s'acabarà fent imparable. S'hi aniran adherint, amb el pas del Siscent, la immensa majoria d'escriptors (i sobretot d'editors) que produeixin en la “llengua valenciana” del moment: en una *llengua* que passava per l'admissió de l'apitxat en contra de la tradició antiga. D'aquest moviment, Antoni Ferrando n'ha dit, amb justesa, «pèrdua del sentit històric de la llengua» (veg. 1983, 1067-1070).⁶

L'adopció del boldró *ch* amb valor de *g/j* i *tg/tj* és un símptoma. En localizem clapes en diversos llocs. En localitzem, per exemple, a les costumistes *Estil-lades y amoroses lletres* del darrer terç del XVI (veg. Orts ed. 1995, 60-61), entre uns quants versos de certamen (1621) (ap. Ferrando 1983, 950-953), en una mà tardana (1629-1635) del *Libre de Antiquitats* de la Seu de València (Martí i Mestre ed. 1994, 65), a les consuetes del XVII del Misteri d'Eix (Ferrando 1989, 80), als sermons de l'alcoià Guerau (1655) o de l'agullentí Arbuixec (1666) (Rafanell 1993, 113b), en molts textos siscentistes dels transcrits per Ribelles (p.e., 1943, 27, 94, 250, 251...). I més profusament que en aquests casos, surt en l'únic imprès valencià del saguntí Joan Baptista Ballester (1667). Al XVIII, la tendència ja era imparable, com demostra la prosa de mossèn Esplugues, rector de Montaverner (veg. Casanova ed. 1989, 16). No crec que calgui fer un inventari

6 Al començament de la restauració literària renaixencista, Antoni de Bofarull va veure en aquesta variació gràfica un primer germen de desagregació del domini català, mostra palpable de la decadència de l'idioma durant l'edat moderna: «empezó entonces la lengua común a vulgarizarse y a tomar especial fisonomía en cada uno de los estados de la antigua Corona, donde se hablaba catalán, y hasta quizá en cada comarca de un mismo estado, de manera que sin duda entonces fue cuando el catalán de Valencia, sin perder el buen acento que todavía conserva, empezó, por su mayor proximidad a Castilla, a confundir los sonidos de je y xe con la inflexión castellana ch, que le es tan común, diciendo *chueus* o *chudios* en vez de *jueus*, *rocha* por *roja*, *decha* por *deixa* [sic], y a admitir, con más facilidad que ninguna otra comarca catalana, mayor número de voces castellanas» (Bofarull 1864, 24).

esgotador per tal de comprovar com es van anar sedimentant els indicis apitxats de primera hora en el sistema gràfic valencià de l'edat moderna. Però d'entrada, com he dit, no es podrà parlar de res més que de claps, d'intermitències que salpiquen una grafia que normalment discriminava la sonoritat.

A més de les africades, la parla de València es filtra ocasionalment en l'escriptura moderna en la reproducció de les sibilants, de les quals la pronúncia apitxada esborra tota traça de sonoritat ($[z]/[\zeta] \rightarrow [s]/[\hat{s}]$). Sanchis és del parer que «la confusión entre s sorda y sonora no se generalizó en Valencia hasta fines del siglo XVI o principios del XVII» (1936, 59). I ho demostra retraient un text de mossèn Siurana imprès dins la *Disputa de viudes i donzelles* (1561). Vista la regularitat de les rimes, la distinció sembla inequívoca:

És cosa molt certa la viuda ser brasa
que crema y anutla lo jove y lo vell,
per veure's fecunda, y ab llengua tan rassa
que·ls vostres preceptes molt prest los arrassa,
tenint en poch compte lo vostre consell.
Donzella té·l viure posat de tal trassa,
que nunca es desvia hun punt del marit,
y, no tenint pràctica de gens mala rassa,
seguint vostr'orde que·l viure compassa,
podeu vos dar llímits al seu appetit (ap. 1936, 57)

Segons Sanchis, els exemples anteriors al de Siurana que podrien anticipar la confusió $[s]/[z]$ no són sinó errates, com la rima *rassa* : *casa* en Francesc de Mestra (1490), o solucions cultistes del tipus *gloses*, que rima amb *coses* i *noses* al *Procés de les olives* (1497). El cas de Valero Fuster a la «Resposta» de la bilingüe *Canción muy gentil* (1556), on fa rimar *casa* : *enbasa* : *embarassa* seria una pura i simple anomalia. Les consonàncies *caperuça* : *escusa*, *plaça* : *Vilarasa*, de Gaspar Guerau de Montmajor (c. 1586), es podrien atribuir a un italianisme i a una vacil·lació inherent als noms de persona (veg. Sanchis Guarner 1936, 56-57). O es podrien considerar «rimes atenuades» (Casanova 1987, 76). En conseqüència, s'imposa de pensar que l'apitxat encara no s'havia afermat com a model ortofònic. Això no voldria dir, és clar, que no existís en la rutina pedestre. No existia, de moment, en la llengua més formalitzada, un dels àmbits de la qual era la dicció poètica.

Del fet que la *s* sonora ja havia desaparegut del dialecte de València al XVI, tot i el model elocutiü que maldava per conservar-la, en tenim unes quantes dades. El mateix Pedro de Madariaga que invocava Quintilià per a la bona articulació llatina va anotar, a propòsit de la lletra *z* que «en Génova la usan tanto que parece que nos echaron la *s* a Valencia y allá se nos quedaron con la *z*» (ap. Alonso 1969, 24, n. 30). Aquesta asseveració no ofereix gaires problemes interpretatius. En el repartiment de les esses, les sonores van tocar a Gènova, que conservava la diferència entre la *z* «aspra» (sorda) i la *z* «dolce» (sonora), i les sordes a València. Les impressions sobre el *seseo* valencià exposades pels castellans del XVI i XVII Arias Montano, Covarrubias o Dávila apuntarien, segons Lapesa, cap a la mateixa constatació de Madariaga (1985, 262, n. 54). Igual que havia passat en l'espanyol meridional, el valencià de mitjan XVI va consumir la seva pròpia «revolució fonètica», segons la sonada fórmula de Menéndez Pidal. Allà, les sibilants i les fricatives sonores també havien perdut la sonoritat «hacia 1550». Contemplat des de tot el paisatge hispànic,

per on s'estén ràpidament, el fenomen sembla doncs imbricat, però autòcton (cf. Menéndez Pidal 1904 [1982, 115]).⁷

La penetració de l'apitxat en l'oral la va entreveure, amb inquietud, Rafael Martí de Viciàna. No hem de descartar que l'aversion cap a aquesta parla li vingués del fet que ell era fill de Borriana, localitat que queia –i que cau– fora del perímetre ensordidor. En un passatge del seu *Libro de alabanças de las lenguas* de 1574, Viciàna determina les tres maneres de «bien hablar» que hi ha «en qualquier lengua, hora sea castellana, aragonesa o valenciana, o otras». La primera de totes és la dels homes de ciència, modèlica, i la darrera la del populatxo, menyspreable. Enmig hi figura

la que hablan los cavalleros y gente principal cortesana y ciudadana, que hablan muy cortés, polido y gracioso; y es buena lengua y bien hablada, empero si no ay en los tales letras, adelgazan tanto su polidez, que se van confundiendo, acortándola como los vestidos que usamos... Otros ay que del vizio hazen gala con duplicar la esse, que por dezir casa o cosa, dizen cassa o cossa. Otros exprimen la ache, diziendo Chuan, chente [sic], etc. ... Desde aquí pienso que alguno que no estava advertido d'estos defectos, leyendo este aviso me lo agradecerá y se emendará (1574, AViv).

Viciàna denuncia la disparitat existent entre una teòrica bona prolació del valencià i una pronúncia viciosa (*cassa*, *Chuan*), de la qual alguns «hazen gala»: la qual, per tant, alguns ja tenien per bona. Per a aquests, segons Viciàna, «no ay letras», i justament és això el que fa que parlin malament. És a dir, que no parlin adequant-se a les lletres, a la bona ortografia, que, de retruc, era l'únic element que reificava, que corporeitzava la prosòdia culta. En aquest sentit, l'escriptura valenciana del XVI més pulcra no presenta fissures: no tolera mai la incursió de formes apitxades. Tant és que agafem un Montanyès, un Beuter, un Almudèver, com Viciàna mateix. I pel que fa a aquest últim, la sola obra en català que li coneixem revela un notable equilibri clàssic, lluny de cap mena de perversió localista (veg. Ferrando ed. 1982, 22-24).

Però la condemna de l'apitxat per part de Viciàna presenta una altra clarícia. Seguint el pensament lingüístic del seu temps, l'autor del *Libro de alabanças de las lenguas* con-

7 Sobre l'autoctonia o no de l'apitxat de València, s'han escrit un bon nombre de planes. Barnils és del parer que l'ensordiment que manifesta l'apitxat obeeix a causes merament fonètiques, i per tant incubades en el sistema (1913, 51). Per a Sanchis Guarnier, tot i que «no es de extrañar que el "apitxat" haya sido tomado como resultado de la influencia del castellano» (1936, 52), «cabe suponer que la pérdida de dichos fonemas en el valenciano "apitxat" puede ser considerada como un resultado en el dominio catalán del mismo proceso de simplificación fonética observado por el castellano» (1936, 62). Dámaso Alonso coincideix amb Sanchis i emfasitza el «influjo castellano», reforçador del procés endèmic d'ensordiment: «basta ver la forma del dominio catalán, de N. a S.: ancho por el N., bastante ancho por el extremo S., se aprieta en estrecha cintura –poco más que una faja junto al mar– entre Onda y Alcira, y en el centro de esta cintura está la ciudad de Valencia» (Alonso 1972, 144). Àngel López García ha fet una lectura de l'apitxat des d'uns paràmetres «liminars», per tant, des de les evolucions internes del mateix sistema fònic català (1980). Emili Casanova, en fi, ha situat l'inici del fenomen «al segle XIV», incentivant per «la continua arribada d'emigrants aragonesos, amb un sistema consonàntic sense sonores». Per a Casanova, l'apitxat, que d'entrada hauria estat rebutjat per la gent més culta del País, «la qual estigmatitzarà la pronúncia, evitant d'esta manera que passara a l'escriptura», es va acabar afermant al segle XVI, amb la vinguda de més al·loglots, i va arrelar «per totes les capes socials de la capital progressivament», ja al Setcents (Casanova 1990, 57). No crec que valgui la pena ni donar la referència d'un treball firmat per un tal Manuel Gimeno Juan, que aposta perquè «possiblement haja influït el substrat prerroma en la configuració del parlar apichat». La coseta en qüestió és publicada en el fullletó titulat *El parlar apichat de la comarca de l'Horta de Valencia. Característiques i estat actual* (València, *Lo Rat Penat*, p. 16).

siderava la parla de les capitals l'única que podia ostentar amb propietat la màxima distinció. Les *Regles d'esquivar vocables o mots gossers o pagesívols* fins i tot duïen gravat aquest parer al frontispici; i en una de les declaracions liminars, ponderaven:

No res menys, entre persones de bon ingeni e experiència fàcilment se coneix dits vocables ésser de Empurdà o de Urgell o de Mallorca o de Xàtiva o de les muntanyes o pagesívols, dels quals no acostumen usar los cortesans ne elegants parladors e trobadors (Badia i Margarit ed. 1950, 147).

Viciana recollirà aquesta idea cortesana i metropolitanista. L'aragonès li servirà com a exemple: «y assí, si no es en Çaragoça, ciudad principal y cabeça de Aragón, que la propria lengua aragonesa se habla, toda la otra gente que está en las fronteras de Gascuña, Navarra, Castilla y Valencia [i.e., la de l'interior] es muy agena de la verdadera lengua aragonesa». Mentre que, a Castella, «ay ciudades muy grandes y populosas donde se habla la perfecta lengua castellana muy galana, cortesana y graciosa y muy esmerada» (1574, AVv). Viciana, de tota manera, va fer una excepció a aquest ideal de centralització idiomàtica. No va al·ludir enlloc la suposada bona parla de València. Per a ell, «el valenciano tiene aguda y penetrativa lengua, y pronuncia muy claro, porque se ayuda de los dientes y labios en su habla» (1574, BII). No pas el valencià de València-capital, sinó «el valenciano»: una llengua genèrica.

En el pas del XVI al XVII, aquest valencià sòlid i comú es va anar difuminant a favor de l'apitxat. Ja he insistit en el fet que l'aparició de noves realitzacions ortogràfiques esdevé tot un signe evolutiu. Al Siscent, amb tot, els exemples de *ch* amb un valor ensordit es multipliquen; al mateix temps, es propaguen les confusions de *s* i *ss*/ç. Com més anem a textos paraliteraris, més n'arreguem. L'hàbit dels pocs impressors que treballaven sobre el valencià potser va contribuir a frenar l'expansió d'aquest procés. Però en els manuscrits més o menys informals la ruptura amb el model referencial de la prosòdia clàssica es fa ben patent (veg. Ferrando ed. 1995 i Martí i Mestre ed. 1995). Perquè en vegem solament una mostra, extrec quasi a l'atzar un fragment del dietari de mossèn Joaquim Aierdi, que correspon al 23 de març 1663:

Home mort de escopetada, passant lo acte de contrició. A 23 de dits, Divendres sant, a les set de la nit, passant lo acte de contrició ab moltíssima chent y relichiosos per la Correcheria, al mateix cantonet del frener que està a la puchada del Toledano, tiraren una escopetada y mataren, sinse confesió, a tal Paià, campaner de son offici (Escartí ed. 1993, 234).

Un escrit amb aquesta fisonomia costa de trobar només mig segle abans. A mitjan XVII, no sorprèn gota. Al País Valencià, els oficials de la literatura vernacla que hi havia oblidaran la pràctica dels elegants autors renaixentistes, i a la vegada es desentendran dels escrúpols fonètics de, poso per cas, un Viciana. Així les coses, la poesia valenciana siscentista concebrà una modalitat que només serà executable des d'una dicció apitxada. Al 1600, en un moment en què, arreu del domini castellà, «todo indica que la igualación [en l'ensordiment] se ha cumplido enteramente» (Alonso 1969, 29), Jaume Orts publicarà un sonet en devoció a sant Vicent Ferrer «en una lengua que es juntamente valenciana y castellana». D'on s'infereix que aquests versos no solament havien de ser llegits d'una única manera, comuna a les dues llengües, sinó que podien ser percebuts de dues maneres diferents: valenciana i castellana, a gust del consumidor. En veritat, el text d'Orts tenia el precedent del «Soneto a la muerte de nuestro emperador Carlos quinto, en dos languages», que Joan Timoneda va col·locar dintre del *Sarao de amor* (1561). Però el poema de

Timoneda encara podia ser pensat des de la sonoritat clàssica del castellà. En el d'Orts, ja no havia de ser així. En transcripció els versos, i hi indico en cursiva els grafemes que necessàriament s'havien d'articular com a sords, si el que es volia era que es produïssin «en una llengua»:

A Sant Vicente, Soneto.

De tal manera al criador agrada
de un pilar de la fe la gran victòria,
que en recompensa de tan alta glòria
sobre el carro del sol esta guardada.

La fama del pilar esta cifrada
en una eterna venturosa historia,
y en la casa immortal de la memoria
en honrra de la fe depositada.

Passada de la vida la esperança,
la que al Rey ni monarcha no perdona,
honrrada dexa la virtud perfeta.

Esta es la causa qu'el pilar alcança
la palma no doblada y la corona
de confessor, de Apostol, de Propheta.
(Tàrrega 1600, 246).

Manifestacions lingüístico-literàries com aquesta es prestarien a fer-ne una antologia, que descobriria una tradició copiosa. Marc Antoni Ortí, al 1640, farà imprimir unes octaves que, «por el artificio que tienen de estar escritas con tal cuydado..., vienen a ser propias en las voces y en la pronunciación tanto de la lengua castellana como de la valenciana» (1640, 65v; cf. Rafanell 1989, 619). Aquí també hi trobem solucions que, en cas que no s'articulessin a partir de l'apitxat, desvirtuarien el «cuydado» plurilingüe.

En el mateix volum on s'editen aquestes octaves de doble percepció, Ortí dona un argument, exigü però decisiu, en què fa veure en quina prosòdia pensava quan pretenia caracteritzar el valencià parlat. El passatge en qüestió, que va reaparèixer en un altre text d'Ortí de 1656 (ap. Ribelles 1943, 117), parteix de la paraula *rosa*, «que pronunciada de una manera es lo mismo que en castellano *rubia*, y de otra significa *la rosa*; y así mismo esta palabra *sort* con una pronunciación es *suerte* y con otra *sordo*» (1640, 17). L'il·lustre secretari consistorial sols volia fer esment a la discriminació obert/tancat en els sons vocàlics de la seva llengua, un tret que, al seu parer, emparentava el valencià amb el grec antic. Però Ortí cometia una omissió interessant. A banda l'obertura de les *oo*, ja no era capaç de distingir la diferència de sonoritat de les sibilants: *rossa rosa*.

2. «ALS MÉS ELS QUEDA AL PRONUNCIAR-LA CERT MARGALL, QUE NO-L TENIM LOS D'ESTA CIUTAT»

Joan Baptista Ballester, ardiaca de Morvedre i predicador posttridentí, va fer estampar dintre del sermó titulat *Ramellet del bateig* (1667) una declaració en favor de la puresa de l'apitxat de València. A aquest text, l'únic en català que li coneixem, Ballester va agregar un tractadet de prosòdia, d'un interès molt relatiu, però en què la bona pronúncia del valencià és judicada més enllà dels límits del Regne de València. El fragment diu:

Parlava's lo valencià language en Proença, tota la Guiana gòtica y ara en Catalunya, Regne de València, Mallorca, Menorca y Ivisa. Però als més els queda al pronunciar-la cert margall, que no'l tenim los d'esta ciutat (1667, «Al letor» [1]).

El món occità ("llemosí") aquí no traspassa l'evocació, remota i llunyana. Per a Ballester, el que compta és només «lo valencià language» que es feia servir al seu temps, i que abraçava, amb matisos de pronúncia, l'actual mapa lingüístic català. Aquests matisos consistien, en síntesi, en la presència d'un «margall» en la parla de tot el territori, llevat de la parla «d'esta ciutat»; o sigui, en la de la zona de València. En certa manera, doncs, Ballester tanca un cicle de titubejos, i assenta francament l'apitxat com a model.⁸ Però, per què en diu «margall», de l'elocució que reprova, que no solament corresponia a la dels catalans i baleàrics sinó a la de tots aquells que no ensordien? I d'on surt aquesta paraula? En un altre lloc del seu *Ramellet del bateig*, Ballester la torna a ressuscitar, llavors sense cap intenció filològica: «tan descarnat de qualsevol resabi y margall de criatura» (1667, 12), escriu a propòsit del Vicent Ferrer infant.⁹ Per situar-nos, reproduïxo l'entrada que dedica a aquest mot el *Diccionari de la llengua catalana* (1982, s.v.):

margall *m bot 1 a* Planta herbàcia anual de la família de les gramínies (*Hordeum murinum*), de fulles allargades i espigues denses, amb arestes llargues. *b margall llarg* Planta herbàcia anual de la família de les gramínies (*Bromus sterilis*), de fulles allargades i d'espícules arestoses, en panícula. **2** Nom que, durant els segles XVII i XVIII, al País Valencià, hom donava als parlars no urbans i a les modalitats del català del Principat, que hom considerava de fonètica malsonant i rústica.

Amb el text de Ballester a la mà, la segona accepció que dóna el *Diccionari* resulta com a mínim confusa. El que no s'acaba d'entendre, a primera vista, és que d'un significat primari pròpiament botànic se n'hagués pogut desprendre un valor translàtic: un valor prosòdic. El focus d'aquesta creació semàntica s'ha de buscar en Gaspar Escolano. En la imprescindible *Decada primera de la historia de la ciudad y reyno de Valencia* (1610), Escolano enceta la senda ideològica que, mig segle després, explotarà Ballester:

Esta lengua se comenzó a hablar en la ciudad y reyno de Valencia y, con el curso del tiempo, se fue adelgazando, de suerte que, arrimando algunos vocablos grosseros, que hoy en día se quedan en la catalana, poniendo en su lugar de la latina los que bastavan, acepillando los que tenían mal sonido y escabrosidad en la pronunciación, y generalmente escogiendo una dulce forma de pronunciar, sin el horror y desabrimiento con que usan d'esta lengua en las provincias que la conocen por natural, ha venido a tener nombre de por sí y llamarse lengua valenciana y a merecer asiento entre las más dulces y graciosas del mundo (col. 93).

8 En aquest preliminar del *Ramellet del bateig*, Ballester repassa una sèrie d'aspectes ortològicogràfics d'abast molt general, i que no crec que mereixin el nostre deteniment, aquí. Els enumero sense esplaiar-m'hi gens: la necessitat de «cuidado en la *sy* y en la *o*» (mala còpia d'Escolano, per comptes de *s i e*); la *ti d fi* de mot; les set vocals del valencià (argument extret d'Ortí); la *l* inicial, «que sols se n'escriu una y es pronuncia com a dos»; igual que la *r* principi de mot; el dígraf *ny* amb valor palatal; l'escriptura de *lo i el*, en funció de «si la paraula de enans acaba en vocal [o] en consonant»; i els mots que comencen amb *s* líquida, els quals «es menchen y deixen les vocals al principi, al modo de la italiana y latina ...», y més quant lo vocable d'enans acaba en vocal» (1667, «Al letor»).

9 A finals del XVIII, Marc Antoni Orellana definirà *margall* com «el acto de gritar destemplado y ronco» (1923, I, 135; cf. Martí i Mestre 1994, 124).

Aquest deu ser el primer testimoni que, d'una manera explícita, "separa" el valencià del català, prenent com a base la pronunciació. Tot i això, Escolano no esmenta per a res el *margall* com a emblema d'aquesta separació. Sí que reporta aquest mot en un altre costat de la seva *Década* de 1610. Concretament, quan vol demostrar els vincles del valencià amb l'hebreu, mare de totes les llengües de la Creació. Entre diversos mots d'aquesta família, ens comunica, «retenemos ... los siguientes: *margall*, instrumento para cortar, tomado de la palabra *magal*, que significa cortar y romper» (1610, col. 94). Escolano copia aquest exemple del *Sermó* que va editar Onofre Manescal (1602, 117v), però cau en l'error –més ben dit, en l'errata– de posar *margall* allà on Manescal, en bona lògica, posava *magall*. D'un hipotètic *magal* generatiu només en podia sortir *magall* ('eina per a cavar la terra consistent en una aixada proveïda d'escarpeïl' [DLC, s.v.]), en cap cas *margall*.

Entenc que la transfusió de significat que ens ocupa pren més consistència si partim de *magall* i no pas de *margall*. La lexicografia catalana antiga avala aquesta impressió. El *Gazophylacium* de Lacavalleria entra *magalleria* 'rusticitat' (1696, s.v.); l'Esteve-Bellvitges-Joglar, *magall* 'ant. home rústic' (1803, s.v.), afi als resultats dels parlars de llengua d'oc ('lourdaud, maladroid, ignorand, nigaud, imbécile' [Mistral, 1882-1886, s.v. *magau*]). No hi ha dubte que només d'aquesta mateixa expansió metafòrica pot venir l'accepció 'rústic, agreste' que proporciona el DAG (1924, s.v.), i les dues del DCVB: 'persona molt rústica o grossera', 'dona rústica'.

Joan Baptista Ballester devia voler denotar la condició que descriuen tots aquests diccionaris sota el nom de *magall*, prescindint de si a l'origen del sentit hi havia un o altre ètim; en el fons, prescindint de si hi havia un estri o una planta gramínia. El *DECat*, en la veu corresponent, consigna com a «curiós que el *magall* vagi ser pres com a símbol de la natura pagesívola» (361b). I una mica abans, estima «que no s'usa més que en el Principat... No figura en els diccs. val. ni balears... Però potser tenia un ús més vast a l'Edat Mitjana» (360b). Si ens creiem la sospita de Coromines, segurament caldrà rectificar la consideració d'«errata evident» que he allevat més amunt a Escolano o al seu editor. Per a Escolano, com després per a Ballester i per a tots els que vindran, *magall* resultava una forma rara i desueta en el seu valencià. Previsiblement, doncs, és per raó d'aquesta mateixa pèrdua lèxica que tenim l'homosemització *magall* → *margall*; amb el benentès que aquest últim mot sí que era reconegut, si més no en el seu sentit primari, pels valencianoparlants.¹⁰ Per als del Cincents, l'expansió semàntica ja devia ser un fet. Andreu Martí Pineda té uns versos satírics que diuen: «vage al ball poquetes voltes / ab gent neta de margall». *Margall*, ni més ni menys, pres amb una significació nítida de 'rusticitat' (cf. DAG, s.v.; DCVB, s.v.; i *DECat*, s.v.).

Però retornem a la citació d'Escolano (1610), font de la de Ballester (1667). La llengua valenciana, ens diu, ha defugit el «mal sonido y escabrosidad en la pronunciación» i s'ha quedat amb «una dulce forma de pronunciar, sin el horror y desabrimiento con que usan d'esta lengua en las provincias que la conocen por natural». Els epítets hi són definitius: el «mal sonido», que fa pensar en l'Eiximenis de 1499, la «escabrosidad», que «vale [per] aspereza, dureza» (Covarrubias 1611, 532), i el «desabrimiento», és a dir, la brusquedat o l'adustesa. Cap a finals del XVII, Vicent Marès incorporarà a la llista de rebutjos del valencià el «sonsonete» (1681, 100). Tot plegat, propi dels parlars de

10 La prova d'aquesta vitalitat la donen els lèxics valencians, de Cabanilles («*margall* : jull [*lolium temulentum*]») (1797, 44) a Martí i Gadea, («*joyo, cominillo, cizaña; cierta hierba*») (1891, s.v.), passant per l'Escrig-Llombart («*Joyo. Cominillo. Vallico. Lo mismo que jull*») (Escrig & Llombart 1887, s.v.).

Catalunya i les Illes, i absent de «la ciudad y reyno de Valencia». Però, a dreta llei, només absent de la ciutat que agabellava *tot* el país valencià. I és que, en els temps del cronista Escolano, l'eslògan «ciutat e regne» tenia més de tòpic formulari que de designació jurisdiccional àmplia. Joan Fuster va donar unes quantes idees incisives sobre això en parlar de la configuració, a València-ciutat, d'una mentalitat hanseàtica puixant ja des del segle XVI; una concepció de capitalitat forjada al marge del país, prescindint del "regne", tal com s'havia esdevingut amb la Hansa centreeuropea. Segons Fuster, «la València de l'època foral s'acostuma a prescindir d'una bona fracció del seu regne» (1962 [1964], 53). Tot sigui dit, també s'acostumava a prescindir de la pronúncia "rústica", no apitxada, d'una bona fracció del seu regne.

En un moment de la *Década*, Escolano veu «en unos pueblos de la comarca de Abruzzo un vicio notable, parecido al de los castellanos, de pronunciar en todas las palabras la *b* por *v* y la *v* por *b*» (1610, col. 67). L'abrucès a part, el betacisme castellà era fruit de la revolució fonètica del XVI (Menéndez Pidal 1904 [1982, 114]). Aquest, però, és un altre dels trets que avui dia diferencien l'apitxat de la resta del valencià (veg. Sanchis Guarnier 1936, 59-61). Difícilment podem saber quan es va començar a produir en l'oralitat. En aquest cas, l'ortografia no ajuda a fixar-ne una datació aproximada, perquè el costum etimologista –que discriminava de forma estricta *b* i *v*– va pesar en l'escriptura d'arreu fins a molt tard. Sigui com sigui, Gaspar Escolano, cap a 1610, sols contemplava aquest «vicio notable» en els castellans, no en els valencians; i doncs, tampoc en els valencians de la capital.

Les *Décadas* van obtenir un ressò formidable entre els historiadors hispànics de l'edat moderna. El perpinyanenc Andreu Bosc les va utilitzar com a font declarada en els *Títols d'honor* de 1628, i segur que les tenia presents a l'hora de blasmar la llengua dels valencians d'aquesta manera:

ab lo discurs del temps se és afectada ab lo molt que s serveix de les lletres *s* y *c* [=e] y noves intencions de noms y vocables segons lo natural y clima de ternura y dulçura de aràbichs, venint esta de tenir-se ja per llengua impròpia y viciosa y de aquí condemnar-la (p. 19).

Bosc, amb tota probabilitat, devia desconèixer en què consistia l'apitxat de València. La seva reflexió es limitava a subvertir les tesis lingüístiques d'Escolano, i específicament a refutar l'elegància de l'articulació valenciana dels plurals amb *s* i *e*, o sigui, amb *-es* (veg. Rafanell 1991, 25; cf. Rossich 1995, 136, n. 25). Una operació semblant a la que va fer el mallorquí Joan Dameto dins *La historia general del Reyno Balearico* en afirmar que «algunos nos han querido poner nota de poco cultos en el hablar... La falta más notable que en esto hay es la pronunciación gutural y el no distinguir las vocales *a* y *e*» (1633, 62; cf. Rossich 1995, 127-128). Dameto també es confessava deutor d'Escolano. No sé si seria massa arriscat, doncs, de connectar la seva referència a la «pronunciación gutural» balear amb el «horror y desabrimiento» repusat a la *Década* de 1610. En aquest període, els catalans i balears que opinen sobre la dicció valenciana es guiaran, més que per la detecció d'uns senyals fonètics típics –que encara no eren regularment "llegibles", i que per tant havien d'ignorar–, pels dicteris d'Escolano, i en menor mesura pels de Ballester. El jesuïta de Vila-seca Grau Virgili escrivia, en la dedicatòria d'una *Guia de devoció christiana* de 1696:

En quant al llenguatge català, he observat un medi que ni fos del més grosser ni de aquell que diem més polit, perquè ni als uns parezca melindrós ni als altres sobrat rústich, y així de ninguna part sia del tot calumniat. Deya un polítich que los catalans y valencians havían de consertar-se en que los hòmens de València parlassen com las donas de Catalunya, y las donas de Catalunya parlassen com los hòmens de València (p. [V]).

El sentit d'aquest fragment és una mica borrós. Sembla que l'autor hi contraposa «melindrós» a «rústich», i que condecora amb aquests adjectius la llengua dels valencians i la dels catalans, respectivament. Tot fa pensar que, per a Virgili, els primers tenien un llenguatge més amanerat, i els segons en tenien un de més estripat. La parla rude i basta, segons els catalans del XVII, fóra, també, el català. Agustí Eura, a la *Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català* (a. 1731), va comentar les paraules de Virgili per tal d'establir fins a quin punt la diferència de parla «entre las dos naciones», València i Catalunya, es trobava «en lo modo, no en la substància» (ap. Feliu *et al.* 1992, 87). El recurs dialèctic d'Eura té una plasticitat innegable. El «modo» es corresponia amb l'elocució i la «substància» amb la gramàtica de la llengua.

3. «ENCARA QUE NO USE YO AQUELLES VEUS Y TÉRMENS ANTICHS QUE PODRIA, NO PER ÇO DEIXA DE SER VALENCIÀ BEN FI»

El notari Carles Ros va posar en solfa un model de llengua que, tàcitament, ja s'havia començat a implantar a tot l'espai valencià. Com inferim del fragment que acabo de transcriure, es tractava d'un model superposat a unes «veus y térmens antichs». Per tant, es tractava d'un model valencià, individuat i diferent, que suplantava un model “llemosí”, inconcret i mancat de familiaritat. No coincidexo, doncs, amb Mila Segarra quan afirma que Ros «no feia la distinció ... entre la variant antiga i literària (la llengua llemosina) i la variant moderna i parlada (llengua valenciana) de la mateixa llengua» (Segarra 1985, 61). La feia, i molt a dretient.

Que Ros pensés, com Escolano o Ballester, que el valencià venia d'un llemosí germinal no vol pas dir que en propugnés la immutabilitat. L'estirp occitana ennoblia l'idioma dels valencians; n'era una atribut més. La categoria d'aquest idioma, de tota manera, descansava en la seva constitució sincrònica, en les seves formes vives. És per això que Ros mai no va postular una “gramàtica històrica” –passeu-me el mot– per al valencià. Certament, ell mateix es veia limitat per fer-ho («puix me reconech molt ignorant», diu en un moment [1733 [1736], 8]); però l'important és que no ho pretenia. Epígon de tota la tradició particularista del XVI i XVII, Ros és el primer a donar-li forma, a concretar-la; mal que bé, a reglamentar-la. Aquí resideix la seva originalitat. També aquí resideix la seva radicalitat.

Per mitjà de l'obra de Ros (impresa, quasi tota), el valencià va passar a constituir-se en *llengua*. No sols retòricament: allò tan gastat de la “llengua valenciana” diferent de la “catalana”, etcètera. S'hi va constituir materialment. Carles Ros va fundar, com diria Coseriu (1981), una «lengua històrica»; en aquest cas, paradoxalment, una llengua valenciana edificada al marge de la història comuna de les diferents parles “llemosines”, i assentada sobre la base d'una tradició lingüística exclusiva. Ara: n'hi podia haver cap, de tradició valenciana exclusiva? Com hem vist, de tradició escrita, no; o no d'una manera gaire definida. Però de tradició oral –més ben dit: prosòdica–, sí. I serà precisament d'aquest nivell que Ros extraurà les seves propostes normatives.

Fernando Lázaro Carreter observava, en el seu estudi sobre les idees lingüístiques a l'Espanya setcentista, de quina manera van incidir els criteris elocutius en els debats ortogràfics sobre el castellà. Per a Lázaro, és en aquest període, i no pas abans, que «vocales y consonantes pasan ante la lente meticulosa de los preceptistas, que trasladan el profundo sentido platónico a un trivial campo eufónico» (1949 [1985, 92]). El castellà no devia funcionar com un cas aïllat. Fora de la Península, les reformes gràfiques endegades al XVIII es legitimaran generalment des d'una certa adequació als sons primaris. I els valencians que parlaran, durant aquest segle, de la llengua pròpia també recolzaran

en la «trivialitat eufònica», que és com dir en el correlat més real de l'idioma. Carles Ros anuncia aquesta inclinació a les *Breves instrucciones en practica para los escrivanos de las poblaciones del Reyno de Valencia*:

Las controversias sobre esta arte [=de l'ortografia] en la lengua castellana, y no haver podido convertirse a uniformidad, es constante: han nacido de pretender unos (para el escribir) se guarde la etymología de las voces (jardua empressa, buscar esta limpieza de sangre!), y aunque se supiera en todas (que lo niego) quando por guardar la etymología se puede leer otra cosa de lo que deve articularse conforme dialectos del idioma, es primero la pronunciación que la etymología (Ros 1753, 121).

Aquesta doctrina Ros la repetirà, referida a la llengua dels valencians, en un seu tractat de barbarismes: «es primero la pronunciación que la etymología ni costumbre» (1771, 5). Que el costum escrit, vol dir. Principi que, tanmateix, tenia efectes retroactius: «en lo perteneciente al primor del pronunciar, sólo toca a los peritos en orthographía» (1737, 10). La pronúncia condicionava l'escriptura, i aquesta al seu torn governava la pronúncia. Res de nou, doncs, en relació amb tota la línia especulativa que hem anat veient. La novetat de Ros no es troba en un revisió de la univocitat grafia-so, sinó en la concreció d'aquesta univocitat; o sigui, en la tria de la pronúncia referencial, base de la seva reforma ortogràfica. Al *Epitome del origen y grandezas del idioma valenciano* exposa:

el fino idioma valenciano consiste, a lo menos aora, en usarle con la pulcritud y cultura que le han perfeccionado en esta ciudad, sin valerse ya de los vocablos montañeses que aun duran, en parte, en este reyno y en los de Mallorca, Menorca, Ivisa y Cataluña, como lo hace también el buen castellano. [...] Pues si en Castilla se tiene por lengua fina castellana la de Toledo, entre los de la lengua lemosina lo es la valenciana. Y en todas las lenguas ha de ser lo mesmo, que en las ciudades capitulares se ha de hablar naturalmente cada idioma con más primor y cultura que en los lugares de sus Reynos. Y por consiguiente en Barcelona también es el catalán más culto que en su reyno; aunque siempre es lengua grossera y la valenciana toda primorosa (Ros 1734, 7-9).

Els «vocablos montañeses» no solament es detectaven, com era de rigor, a les Balears i a Catalunya. Ros els percebia, «en parte, en este reyno». És a dir, parcialment en el Regne de València; o el que és igual: en una porció significativa del Regne, d'on la capital quedava exclosa.¹¹ Encara que no el citi mai, Ros tenia *in mente* el margall. Un margall que suscitava una doble identitat. Per un costat, reunia simbòlicament aquells parlants que no el practicaven: els de «la tierra en donde esté más culto aquel language» (Ros 1737, 10), que en aquest cas era València. Però, de més a més, el margall de Ros agrupava tota la resta del domini històric «Lemosí» en una sola unitat simbòlica. Mentre que els valencians de la capital tenien la millor llengua del dia (la «lengua valenciana» per antonomàsia),¹² els valencians del sud, els del nord i els catalans i balears parlaven

11 No era, en conseqüència, que Ros manifestés una «subestimació de les modalitats dialectals del Principat, menys evolucionades que la dels valencians» (Sanchis Guarnier 1963b, 103). La subestimació tenia un caire més general. De fet, abastava la mateixa idea de variació territorial. Per a Ros, com per a la immensa majoria dels seus contemporanis catalans i valencians, el terme *dialecto* no equivalia a l'actual accepció 'forma pròpia d'una regió' o similars, sinó, únicament, a 'manera de parlar'; el que avui en diríem "nivell", "registre", etcètera (cf., p.e., Ros 1733 [1736], 22; 1734, 5; 1751, B2, 13, 14, 16; 1752, 11; 1764, «Prólogo» *ibidem*; 1771, 3).

12 A la *Norma breve, de cultura, y politica de hablar, para el idioma castellano; aunque servirá tambien para el valenciano, y otros*, Ros dona la seva noció de «llengua diferent» basant-se en la part més elocutiva dels idiomes: «lenguage de cada nación, por otro nombre *idioma*, que quiere dezir la propiedad o dialectos que cada lengua tiene en sí peculiar y distinta, porque cada una explica y profiere con sus términos y voces lo que quiere dezir o significar» (1737, 30).

una altra cosa; compartien una llengua més rústica, més antiga; un "llemosí" potser més pur, però no per això més correcte. Al contrari, menys depurat. Ros diu, al *Epítome*: «los estrangeros la hacen objección de nombrarla lengua mixta, pareciéndoles con ella apocarla; pero esos lunares no le afean, antes le sirven de hermosura» (1734, 38). Perquè, en definitiva, per a ell «la lengua valenciana, aunque aora esté mudada en esta ciudad [de València], siempre es lo que fue y será lo que ha sido» (1737, 10). Una cosa era la genealogia i l'altra la realitat. I aquesta havia de prevaler sobre aquella en el moment de fixar els idiomes. Ros ho declara en referència a l'elocució espanyola:

Los del Reyno de Toledo son los que hablan la lengua castellana con más primor y pulcritud en su pronunciación, los de Castilla la Vieja con mucha escoria de los viejos vocablos de la antigua española, los andaluces con otra tanta de los arábigos, los gallegos con mezcla de palabras y pronunciación portuguesa, y los aragoneses con buena parte de lo antiguo español, rebuelto con la lengua proençal y catalana (Ros 1732 [A5]).

Totes aquestes idees es traduiran en la construcció d'una ortografia valenciana només aprehensible des de l'illot apitxat. Per saber-ne els detalls, ara podem consultar la tesi doctoral de Francesc Torres i Navarrete (1995, 92-97, 145-151, i 155-156). Mila Segarra, per la seva banda, va concentrar els resultats de la reforma ortogràfica de Ros en els termes següents:

Ros, nascut a la ciutat de València, sens dubte parlava apitxat i no percebia pas les oposicions /dz/-/ts/, /v/-/b/, /z/-/s/ que realitzaven els parlants d'aquelles comarques valencianes on s'havien conservat distintes les dites consonants. En conseqüència, escrivia *g*, *j* en molts casos en què calia escriure *x* (*gichs*, *jocolata* [sic], *carjofa*...) o *tx* (*flèges*), no s'atrevia a fixar l'ús de *b* i *v* amb l'excepció d'alguns mots en què l'oposició *b/v* era significativa (*bèure/vèure*), considerava que *z*, quan s'usava en la nostra llengua, sonava igual que *s* i *ç* i no se servia pràcticament mai de la doble *ss*: al *Diccionario* escrivia *asàig* (27), *asi* (27), *cosi* (29), *disàbte* (84), *gosos*, *gosa* (125), *masa* (148), *musol* (163), *nasüt* (165), *pallisa* (176), *pusa* (192), *prèsech* (194)... Sense cap mena d'explicació, escrivia amb *ss* uns quants vocables: *fossar* (112), *fosser* (112), *glàssa* (126), *passador* (178), *sabiessa* (207) en són les úniques mostres que hi hem trobat. Ell, escrivint, també se servia, escadusserament i asistemàticament, de *ss*, que, com en el cas de *sabiessa*, utilitzava allà on calia *s*: *possat*, *possar*, *possant*, *expossades*, *impressos* en són alguns dels exemples que hi ha al «Prolech» i al «Prefació» del *Tratat de adages* (Segarra 1985, 69).

Com veiem, Ros planeja la reorganització d'una bona part del sistema gràfic tradicional. Les irregularitats que comet, clamoroses i reiterades, no són més que falles, inadvertències. Amb tot, Carles Ros dictaminava en clau normativa: des la univocitat grafiaso i des d'un *sermo urbanus* rector. Ho feia, així mateix, des d'una indissimulada idea de subordinació del valencià a l'espanyol omnímode.¹³ A cop d'ull, aquest fet no es veu; queda tapat per la preservació de gairebé tots els grafemes antics de l'idioma. Però, com que la pauta prosòdica elegida era en molts aspectes concomitant amb la castellana, el deute d'aquella amb aquesta s'acaba posant de manifest. De manera que, quan Ros proclama que hi ha vuit grafies «que fomentan la batalla entre los orthógraphos», i que són *c, s, z, b, v, g, j, x* (1732, A1v), cal pensar que aquestes lletres són les *úniques* que en valen-

¹³ L'ermet filològic del XVIII valencià era, com sabem, total. A l'aprovació preliminar de la *Practica de orthographia para los dos idiomas, castellano y valenciano* (1732), fra Andrés Aragón declara que no ha observat cap novetat en el text de Ros, «sólo el escribir para el idioma valenciano es lo que veo nuevo» (s.p.).

cià obeeixen a una pronúncia diferent de la castellana. Totes les altres «guardan la mesma pronunciaci3n en los dos idiomas» (1732, 11-12). La distància entre les dues llengües s'havia de considerar escassa; i en conseqüència, el trasllat de l'una a l'altra, automàtic (veg. Rafanell 1989).

La majoria de les formes problematitzades per la normativa de Ros partia de l'apitxat. Partia d'una fonètica homologable a la castellana, però que requeria unes solucions gràfiques específiques en virtut d'un elemental respecte a la tradici3. Darrere d'una aparença genuïnament valenciana (o catalana general), Ros acull uns sons que són de fet castellans, o iguals que els castellans. Aix3 origina una reordenaci3 sensible en la relaci3 escriptura-so del valencià. Ros no se serveix pas d'una "grafia castellanitzant-apitxada", com creu Casanova (1990-1991, 135), sin3 d'una *pros3dia* "castellanitzant", que efectivament era l'apitxada, a la qual adapta com pot les lletres de costum. La seva *Practica de orthographia para los dos idiomas, castellano y valenciano* explicita, al títol mateix, aquesta premissa. En dono uns quants extrems, fixant-me només en la distribuci3 de les pre-palatals africades, tan decisiva en el nou model de Ros:

La pronunciaci3 del abecedario castellano s3lo se diferencia del valenciano en estas quatro letras, *g, h, j, x*; porque en castellano se pronuncian *g3*, con el *gaznate*; *ache*, como est3 escrito; *j3ta*, tambi3n con el *gaznate*; *ex*, como est3 escrito. En valenciano, ass3, *ch3*, apretando la lengua con los dientes, que es como est3 escrito, *ac, chota, eix*, tambi3n como est3 escrito, con la diferencia que la *o* de *j3ta* es grave en castellano, y la de *chota* aguda en valenciano (1732, 11).

Toda articulaci3 castellana cha, cho, chu, la escribir3 el valenciano con *j*, y la che, chi castellana con *g* o *j*, porque si se escribiesse como en castellano se leer3 en valenciano ca, que, qui, co, cu ... La articulaci3 de *ch3*, *ch3*, *ch3* se escribe en castellano como ya est3 dicho, con *ch*, pero en valenciano con *j* por el motivo de llamarla *chota*; la de *ch3*, *ch3*, en castellano, tambi3n con *g* por causa de nombrarla *ch3*, *ch3*, o con *j*, pues tiene la misma articulaci3 en las ocasiones que se han referido (1732, 62).

Amb el bandeig de la *ch* amb valor africad sord, Ros vol separar formalment el valencià del castellà. Però, que potser no era, aquell, un dígraf "genuí"? La intuici3 li deia, a Ros, que no;¹⁴ que, en tot cas, ho era més el doblat *g/j*.¹⁵ Al prospecte *Breve explicaci3 de las cartillas valencianas*, afirma que, «si las letras estuviessen declaradas cada una la que es y la *pronunciaci3* como se deve, con los dem3s requisitos de la orto-

14 Francisc Torres i Navarrete ha observat l'aparici3 de *ch* en alguns poemes impresos de Ros (veg. 1995, 92-93; 97). Descuit, esguerro o inèrcia editorial?

15 A l'an3nim manuscrit 104-II de la Biblioteca del Monestir de Montserrat, incomplet i datat al 1785, que tracta, de forma força convencional, la hist3ria de la llengua dels valencians, llegim en una nota al marge a prop3sit del mot *c3ncha*: «la *ch* no es letra del abeced[ario] limos3n; a esa letra cor[re]sponde la *x*, pronunciada como *ch* castellana» (s.f.). Era la soluci3 clàssica, i, per la paraula en qüestió que fa de referència, no necessàriament apitxada. Dos anys després, les dues edicions que es van fer de l'obra de Carles León *Els dos amics Nelo y Quello*, l'una a València i l'altra a Madrid, posen de manifest la dualitat gràfica que s'anava consolidant al País, en funció del major o menor grau de classicisme que es volia imprimir als textos. En aquest cas, com ja va notar Ribelles (1943, 384), l'edici3 madrilenya conserva unes solucions menys castellanitzants –per tant, menys apitxades– que la de València. Aix3, les variants advertides per Ribelles consisteixen, sobretot, en la sistematizaci3 en el text de València de la grafia *ch*. Un sol exemple: mentre que al títol de Madrid tenim *cotejant* i *general*, al del fullat valencià tenim *cotech3nt* i *cheneral*.

graphía, se comprendería todo sin dificultad, aunque sean de centurias passadas» (Ros 1751, *11). I ell, això, ho va dur a la pràctica amb les lletres de sempre i amb els sons del castellà. Un exemple més:

Pronuncia el valenciano la *g, che*, con la *e* breve, apretando un tantico la lengua al paladar, quitándola al tiempo de la organización... *Chest* se escribe *gest, cheni*, escriviéndose *geni, chic* se escribe *gich* ... Las combinaciones o syllabas [=ja, je, jo, ju] se leerán en valenciano cha, che, cho, chu, porque se pronuncia, entona y letra chota ... y [se] escribe para toda esta pronunciación la j, por causa de llamarla chota (Ros 1751, 15-16).

Pel que respecta a les sibilants, Ros no fa cap distinció entre la *s* sonora i la sorda. Per a ell, de *s* valenciana només n'hi ha una: aquella que s'articula «tocando la lengua al extremo del paladar, como que se va a silvar» (1751, 11). Una *s* que transforma el valencià en una llengua de pronúncia «blanda y agradable» (Ros 1732, 34). Una *s*, en fi, desonoritzada, que permet simplificar l'ortografia: «els valencians, estes lletres *c, ç, s* les pronunciam naturalment com si cascuna fóra *s*» (Ros 1733 [1736], 20). L'ús episòdic de *ss*, que Mila Segarra jutjava inexplicable, no altera pas el panorama; no és més que un altre tribut a les «veus y térmens antichs», que Ros no es veia amb cor de liquidar del tot.

Igualment, aquest gramàtic tampoc no va eliminar la diferenciació gràfica de *b* i *v*, a pesar que, segons ens informa, «tampoch se'ns coneix distinció al pronunciar, mes sí a l'escriure» (1733 [1736], 21). Un nou tribut a la tradició escrita, doncs. Però, en aquest cas, potser es tractava d'alguna cosa més, si tenim en compte que, per a Ros, *b* es pronunciava «juntando los labios, y al tiempo de organizarla se abre la boca expeliendo el aliento con algo de vigor», i *v* «entrando un tantico el labio de baxo a los dientes» (Ros 1732, 11). Aquí la matisació fònica esdevé molt precisa. Ros, que normalment no devia distingir [b] de [v], constatava, això no obstant, que aquests sons havien vigit, fins no feia massa, en valencià. Ja hem vist com l'Escolano de 1610 els capturava en el valencià del cap i casal. En el seu article de 1936, Sanchis Guarner no va aventurar cap cronologia per a la simplificació [v] → [b] en l'apitxat oral. Hem de creure, però, que al 700 ja es devia haver consumat.

En el mateix text en què Ros parla de l'articulació distinta de *b* i *v*, i en concret en el capítol «De la distinción de la *b* y *v*», llegim: «Para saber diferenciar la *b* de la *v* no hay mejor enseñanza que la práctica, y poner especial cuidado en la pronunciación» (1732, 26). La norma prosòdica en ús, per tant, encara distingia [b] de [v]. Ni que fos per una vegada, s'escapolia del dialecte de la capital. Com que la bona ortografia conservava les dues lletres, calia mantenir-ne l'elocució doble. No pas en detriment de l'apitxat; més aviat, en favor del manteniment de la univocitat escriptura-so.

Resseguir tota la «política per a bé parlar» (1733 [1736], 9) que va projectar Ros faria aquest treball reiteratiu i prolix.¹⁶ El balanç de les innovacions proposades per aquest autor es pot concretar fent un repàs al seu *Diccionario valenciano-castellano* de

¹⁶ Que Ros, quan al·ludia al fet lingüístic, pensava en una determinada «política» —en una diguem-ne planificació—, no n'hem de dubtar. Les seves normes no responen al mer *divertimento* d'un funcionari pixavagant. Les va concebre amb la decidida finalitat que s'imposessin. Encara que fos perquè l'espanyol s'acabés d'expandir arreu del país valencià. En unes instruccions per als escriptors, aporta unes paraules il·luminadores d'aquesta actitud: «Pretender cada autor que su opinión sea la más probable y la que como tal se deva seguir por todos ni puede ser ni hasta el presente lo ha conseguido ni conseguirá; porque reducir a uniformidad de escribir la República es empresa reservada al Príncipe y no a particular, por más que sepa». I rebla: «al Príncipe, o al que tuviere su real permiso» (1753, «Prologo»).

1764. L'apitxat hi mana plenament. Ho il·lustraré amb un quadro orientatiu, on *IEC-Castelló* representa la normativa gràfica d'avui¹⁷ –tant la catalana (1913) com la valenciana (1932)–, *ap.*, el so apitxat que hi correspon, *val.*, el del valencià comú, i *or.* la pronúncia respectiva en català central:

	<i>IEC-Castelló</i>	<i>ap.</i>	<i>val.</i>	<i>or.</i>		<i>Ros 1764</i>
a)	arxiu, xop	:	[\hat{s}] / [\hat{s}] / [\check{s}]	→	<g>, <j>	: argiu, jòp
b)	pitxer, metxa	:	[\hat{x}] / [\hat{x}] / [\check{x}]	→	<g>, <j>	: pigèr, mèja
c)	dejú, gent	:	[\hat{z}] / [\hat{z}] / [\check{z}]	→	<j>, <g>	: dejù, gènt
d)	ferritja, fetge	:	[\hat{z}] / [\hat{z}] / [\check{z}]	→	<j>, <g>	: ferritja, fege
e)	mussol, fosser	:	[s] / [s] / [s]	→	<s>, <ss>	: musol, fosser
f)	cosí, posar	:	[s] / [z] / [z]	→	<s>, <ss>	: cosi, posar
g)	bufar, nebot	:	[b] / [b] / [b]	→	<v>, 	: vufâr, nebòt
h)	vora, vaig	:	[b] / [v] / [b]	→	, <v>	: bora, vaig

Exceptuant els resultats de a), b) i d), la pràctica de *Ros 1764* no solament no es pot considerar disident, sinó que, segons com, es confon amb la reglamentació catalana de l'època, i, en part, també amb l'actual. Ara bé: les solucions discordants del quadro anterior no ens haurien de passar desapercebudes. Per a un valencià no apitxat, que *argiu* reproduís [arsiu] podia suposar, eventualment, un retoc assumible, ajustat a la nova convenció gràfica. Però, llavors, *gent* havia de reproduir, per la mateixa regla, [šent] i no [žent]; *fege*, [feše] i no [feže]. I és que, a fi de comptes, la grafia del primer *Diccionario valenciano-castellano* imprès preceptuava una pronúncia unilateral, excloent, apitxada. Al canvi de model de referència, s'hi afegia el record de la tradició ortogràfica unitària, que col·lisionava sovint amb la norma de Ros.¹⁸

En el judici inicial del *Diccionario* de 1764, l'aleshores cronista de la Ciutat i Regne de València, el prevere Agustí Sales, va deixar escrites unes paraules que, en certa manera, desautoritzaven l'opció continguda en el volum de Ros. Apuntava Sales:

he observado que en los confines de los tres dominios de Aragón, Valencia i Cataluña se habla con más pureza el lemosín que en lo interior de ellos, i ojalá en la misma Valencia se mantuviera tan puro como piden su dignidad i esplendor antiguo.

17 Aquestes ratlles van ser escrites abans de les eleccions autonòmiques del maig de 1995.

18 Un exemple tardà i "exterior", però magnífic, del desconcert que va ocasionar la grafia apitxada és el que dona el rossellonès Pau Bergue en considerar que, en el mot *mija*, «ce ț si tant est qu'on l'entende en prononciation à Barcelone, ne s'entend pas du tout à Valence, où on dit *mij*, *mija*, tout en appuyant sur l'*i*, de sorte que *fuiç*, *fugir* 'y [sic] prononcent *fuiç*, *fuiçir*» (1909, 40). Això és: com que els valencians, els antics i també els contemporanis de Bergue, acostumaven a escriure les pre-palatals africades amb el grafema simple *g/j*, calia pensar que això responia a una realització prosòdica conseqüent amb la projecció clàssica d'aquesta escriptura; per tant, que n'abolien del tot el component dental: l'africació. Artur Martorell, escoliasta de Fabra, també va incórrer en una ambigüitat induïda per la grafia: «al valencià la *x* (*xeix*) intervocàlica i la *jsón* pronunciades respectivament *tx* (*ch* castellana) i *tj*. Així *xic* i *raja* són pronunciats *txic* i *rat-tja* (o millor *rad-dja*). Alguns escriptors valencians, propugnadors d'una ortografia dialectal, escriuen aquests mots [*chic* i *ratja*]» (Marvà 1929, 32). De tot plegat, sembla inferir-se que *caixa*, per exemple, hauria de correspondre al valencià [casà].

El cronista Sales havia nascut a Valljunquera, al Matarranya aragonès: ben bé al centre de la regió que tenia per idònia, i que algú ha titllat de «encrucijada lingüística» (veg. Rafel i Fontanals 1976). Els avantpassats de Sales per la banda paterna provenien d'Amposta, d'on van passar al Maestrat de Montesa, a l'extrem nord del Regne de València. El seu origen matern, per altra part, ja es trobava a Valljunquera, cosa que fa que consideri Bernardino Gómez Miedes i Lorenzo Palmireno, dos il·lustres fills d'Alcanyís, com a «mis conterràneos». Tot i el seu establiment a la ciutat de València des dels vuit anys, Agustí Sales es confirmava aragonès de naixement i de sentiment. Carles Ros degué condescendir a aquesta evidència, a despit que comportés un atac contra la bonesa de l'apitxat.¹⁹

Al cap d'un segle de l'edició del «Juicio», Constantí Llobart s'apropriarà dels mots de Sales a fi d'arremetre contra el que considerava la llengua adulterada de la capital:

Sempre, además, s'ha observat qu'en los confines d'Aragó, València y Catalunya s'ha parlat ab més correctitut y puretat qu'en lo mateix interior d'ells propis nostra llengua (1878, 15).

Però llavors ja som en una altra fase històrica. La Renaixença —o el que fos— valenciana procurarà restituir l'estat de l'idioma anterior a la “decadència”. I la “decadència”, per als tutors d'aquell moviment, l'abanderava l'apitxat, la grafia que reflectia l'apitxat. «¡Aixís mateix que dins València hui es mantinguera [la llengua] tan pura com sa dignitat y son antich esplendor reclamen!», s'exclamava Llobart (1878, 15). A pesar dels seus bons propòsits, els promotors de la Renaixença no se'n podran desempallegar, de l'apitxat, però almenys s'ho proposaran decididament, i en faran programa.

Tornant al temps de Ros, el judici d'Agustí Sales no va ser l'únic que va esquarterar l'hegemonia hanseàtica de la parla de València. També des d'una certa perifèria —mental i física— Gregori Maians va situar el bon valencià fora de la capital. A l'espera que algú estudiï els inacabables papers facturats pel savi d'Oliva, comptem amb unes quantes clarícies sobre el concepte que tenia Maians del valencià. L'idioma històric el retreu, als *Orígenes de la lengua española* (1737), revestit del «lemosín» unitari i habitual. El valencià en ús, però, el judicava des de la fonètica, i des de la diferència d'aquesta amb la de les altres regions: «la [llengua] catalana ha recibido muchos vocablos de la francesa; la valenciana de la castellana; la mallorquina se llega más a la catalana, como hija d'ella» (1737 [1873], 342-342). *Vocablos* també ha de voler dir sons.

Maians va deixar inèdit *El abecé español*, que és un tractat d'ortografia espanyola ple de notícies ortològiques. La dicció valenciana fa de suport d'algunes de les solucions que hi proposa. Per a l'escriptura de *v*, «con el sonido consonante de la *v* pronunciamos *valor, vela, vida, voto, vulgo*» (Martínez Alcalde ed. 1991, 114). En una carta adreçada justament al cronsita Sales, i datada a Oliva el 27 de juliol de 1743, Maians insisteix en la necessitat de distingir *b* de *v* castellanés, per a la qual cosa el coneixement del valencià resulta utilíssim, perquè «la lengua valenciana es la que decide estas i otras dudas sobre si se ha de escribir *b* o *v*» (ms. 130, Arxiu del Col·legi de Corpus Christi, s.f.).

¹⁹ Els rudiments de Sales van ser reciclats per un altre aragonès del Matarranya, Brauli Foz, que era natural de Fómols, a tocar de Valljunquera. A la *Historia de Aragón* de 1848, Foz considerava que «en la ciudad de Valencia se ha adulterado bastante [la llengua] de como era en los siglos XVI y XVII, según vemos en los escritos de aquellos tiempos, habiéndose introducido locuciones y modos de hablar impropios». En canvi, per a Foz, a les comarques de Castelló es mantenen formes castisses, «siendo en el Maestrado y su capital San Mateo donde con más pureza, con más dulzura y más gracia se habla» (ap. Veny 1960, 188). Novament, s'apel·la a la «encrucijada», o als confins, com a *melting pot* i alhora com a refugi del metropolitanisme empobridor.

El punt de partida era diferent del de Ros. En una altra epístola, ara adreçada al comte de Benavente i amb data 1 de març de 1751, aquesta diferència es torna oposició: «dice [Ros] que en dicha lengua [valenciana] se pronuncia jota como chota ... Deseo me comunique lo que escribe con algún cerrado, i perito, i no con hijo de Valencia o de Gandía, porque por lo general yerran esta pronunciación» (ap. Martínez Alcalde 1992, 290). Crec que s'imposen dues consideracions, sobre aquest fragment. Una primera, que fa veure que, al XVIII, ja s'havia estès l'ensordiment de la ciutat de València a l'àrea de Gandia; fet que perdura en l'actualitat (Escrivà & Morant 1987). I una segona consideració, segons la qual, per a Gregori Maians, la pronúncia de València no sols no era pertinent, sinó que era espúria: quan els valencians de la capital i els de Gandia articulen la jota, «por lo general yerran».

L'apitxat de València quedava associat a la castellanització. Era vist com a fruit d'un itinerari iniciat amb la unió de corones de finals del XV, i confirmat en els canvis progressius en l'escriptura que se succeïren posteriorment. Així ho entenia també l'historiador d'Aielo de Malferit (Vall d'Albaida) Josep Marià Ortiz, per a qui la llengua dels valencians, «aunque catalana, no es substancialmente diferente [d'aquella] sino sólo en el dialecto, pronunciación, conjunto de voces... ». Si bé «el agregado de lenguas, los vocablos y frases, que con el comercio y trato de las gentes recibió, formó un tercer idioma» (Ortiz 1782, 48-49). Marc Antoni Orellana ho exposava en el manuscrit de la *Carta a l'abat Lassala*, de 1782:

Perquè a l'humor de les gents
el idioma es sol mudar,
y el de València ja dies
que es mixturà en castellà,
adoptant noves paraules
del lemosí molt distants,
e desconexent les seues
pròpies de avans.
El modo de scripturar-se
no menys patí novetat,
e començà tot açò
ja va per a tres-cents anys (ap. Ribelles Comín 1943, 410).

El jurista Josep Villarroya argüia, en una història del dret valencià, que, «si los Fueros del Reyno de Valencia estuviesen escritos en la lengua valenciana que ahora es común, sería fácil traducirlos en castellano» (1804, 170). Villarroya estava pensant en el valencià central, en què, per exemple, «las letras ç, z, s, se toman promiscuamente»; d'aquesta manera, a *cazar*, *azotar* i *zurrar* els correspondria *casar*, *asotar* i *surrar*, etcètera (1804, 176). Val a dir que, a Villarroya, aquest aiguabarreig no li havia de representar cap problema epistemològic, fidel com era a les tesis historiogràfiques del trio Beuter-Viciana-Escolano.²⁰

Qui sí que es va prendre seriosament els disturbis que ocasionava l'apitxat en l'escriptura va ser el ja esmentat Marc Antoni Orellana. A l'ambiciosa guia municipal

20 La idea que el valencià va corrompre la seva prosòdia tradicional a partir del Siscent la reprèn, a les portes de la Renaixença –bé que al marge d'aquesta–, Romà Josep Brusola: «los valencianos de hoy no pronuncian como en tiempo de los reyes de Aragón. La ortografía castellana ha cambiado notablemente desde el siglo XVI a hoy a la par que la pronunciación; y entiendo que el dialecto valenciano se halla en igual caso respecto a este punto» (1853, 172; cf. Rafanell 1988).

Valencia antigua y moderna, inèdita fins ben entrat aquest segle, Orellana aprofita el pretext més petit, per norma general de caire onomàstic, per comunicar les seves idees lingüístiques. En un moment donat, escriu:

Y lo peor es que hasta los mismos nacionales han desfigurado el carácter del idioma por una fácil condescendencia o poco reflectado zelo de hacerse más inteligibles por el medio de escribir a veces de la conformidad que suenan las palabras en la articulación, desviándose de las reglas que corresponden a la escritura (1923, I, 603).

Aquest fragment d'Orellana respon a un miratge, que el porta a pensar que la univocitat escriptura-so («escribir de la conformidad que suenan las palabras») era la causa de les desviacions que havia experimentat el valencià escrit al XVIII. Un miratge que ignora que, en el "llemosí" incontaminat que Orellana tenia per referent, també es mantenia una tal correspondència. Però que s'hi mantenia des d'una «articulación» altra; una articulació que abocava a unes quantes solucions gràfiques diferents de les que ja eren comunes en el temps d'Orellana. No abocava, poso per cas, a la *ch* com a representant de les pre-palatals.

Com que el nomenclàtor de carrers i places de València s'hi adeia, Orellana converteix en recurrent el tema de l'escripturació dels sons apitxats. Les normes de Ros s'imposen del tot. Així, Orellana justifica que la *calle del jagant* s'hagi de grafiar amb *j* «por tener nuestro idioma fuerza de *ch* la *j*, cuando se subsigue *a, o, u*; llavors, «se pronuncia como si estuviera escrito *chaganti*» (1923, II, 133). Això també ho aplica a *Sant Jaume*, «que decimos [i.e. escrivim] *Sanct Jaume*, y pronunciamos *Sanct Chaume*» (1923, II, 139); i, de fet, a tots els noms començats amb *j* (cf. 1923, I, 603-604; veg. Segarra 1985, 74-75). Orellana ja ho havia anunciat en ensopegar amb el primer cas:

Por tanto, siendo muy propio y razonable ceñirnos en la escritura a las leyes del idioma (no obstante muchas veces se han visto quebrantadas, especialmente desde que se unieron las coronas de Castilla y Valencia por el casamiento de Phelipe 1 con Dª Juana, padres del Emperador Carlos V), reservamos para en llegando la *j* el tratar de dichas calles y otras que en la pronunciación empiezan por *cha, cho* o *chu* (1923, I, 408-409).

Pel que ens dóna a entendre Orellana, aquest era el principal escull amb què topava el valencià escrit. Fins i tot, Orellana conta que a la Gandia de 1755 es va muntar un plet al voltant de «si la *j* en nuestro idioma equivale o no a *ch*, de forma que lo mismo fuese (como lo es) decir *Borja* que *Borcha*, porque lo uno es escribir la voz como deve escribirse y lo otro es escribirla como se articula y pronuncia» (1923, I, 605). El fet que aquest debat se situí a la zona de Gandia no és, pel que ja sabem, gens gratuït. Però, sobretot, allò que resulta més notable d'aquesta obsessió d'Orellana per la correspondència fònica de *j* és, precisament, això mateix: que a *j* li correspon sempre el so *ch*; doncs, el so que expressa la *ch* castellana. La problematització de la univocitat, aquí, revela una mostra important de subordinació; n'és tributària. El rebuig del dígraf *ch* i el manteniment de la *j* "antiga" —com havia volgut Ros— no mitigaven aquesta convicció de base. Dono un últim pasatge en aquest sentit, provinent de *Valencia antigua y moderna*:

en el idioma lemosín la *j* antes de *a, o, u* tiene fuerza de *ch*, o tan semejante que casi es lo mismo, pues tiene el mismo sonido que la *j* en la lengua italiana, y que, si algo diferencia de *ch*, es sólo perceptible oyéndose en la pronunciación, sin poderse explicar la diferencia con voces. Y así los nombres de las calles que según la pronunciación competía colocarse en este sitio, como la de *Jofres* (que pronunciamos *Chófrens*), la de *Na Jordana* (que articulamos *Chordana*) y otras semejantes, se resevan para cuando lleguemos a la *j*, como lugar apropiado al modo de escriturarse (1923, I, 419-420).

Després de tot, l'oida d'Orellana apreciava la sonoritat de les pre-palatals africades de part del valencià, que tenen «el mismo sonido que en la lengua italiana»; o sigui, [ʒ]. Josep Marià Ortiz també advertia que «la *j* se pronuncia en valenciano pegando la punta de la lengua con los dientes de arriba» (1782, 50). Al seu Aielo natal això havia d'implicar sonoritat. Però, pensat des de la supeditació al castellà dominant, aquest matís sonor comportava, més que un valor positiu, una atribut negligible. Si no una consideració obertament negativa. Al preliminar de les *Trobes* del pseudo-Febrer (1796), l'editor –segurament Pasqual Martín– escriu:

por ser disonante nuestro *ja, ge, gi, jo, ju*, al *cha, che, chi, cho, chu* castellanos, irán con éstas algunos nombres que siguen su etimología, siendo tal vez de lugares que fueron poblados por los de Castilla, como Chelva y otros. A dichas sílabas puestas en medio de dicción, especialmente entre vocales, suele precederles una *t*, que la hacen perceptible todavía en algunas partes del Reyno, pero no en la Ciudad, como *envetja*, que decimos *envecha*, por suavizar la pronunciación, así en ésta como en muchas otras dicciones (1796, XXIV).

Exactament: *envecha* representava, aleshores, una pronúncia més “suau” que *envetja*. La grafia amb *j*, tanmateix, no impedia una eventual realització d'aquesta suavitat. Uns anys després d'haver-se estampat aquestes paraules, un incògnit B. E. prologarà, en vers, el catàleg de peixos escrit per Orellana, on retornarà al lloc comú de la precedència de la bona elocució en relació a la bona escriptura:

Puix la llengua pura y neta
s'escriu com parlar-se es deu,
y avenint-se al parer seu
la ortografia és perfeta (Orellana 1802, [1]).

Si donem crèdit als qui han identificat l'ocult B. E. amb la persona de Joan Baptista Escorihuela, defensor efusiu de l'idioma de la capital (veg. Gulsoy 1963-1966, 113), la cosa acaba de quadrar. La llengua pura i neta no era sinó l'apitxat de València, que al llarg del segle XVIII havia produït una ortografia a mida, «perfeta».

4. «OYENDO HABLAR A LOS CATALANES, MALLORQUINES Y VALENCIANOS, ES MUY FÁCIL DISTINGUIR ÉSTOS DE LOS OTROS»

Com ja he dit, si restringem les idees sobre l'apitxat a l'esfera ortogràfica, la cosa no ultrapassaria la introducció d'uns retocs diminuts en el valencià escrit. Em fa l'efecte, però, que aquestes idees van tenir una conseqüència més important per a la història de la llengua. Gràcies al concurs de l'apitxat, l'idioma dels catalans i dels balears no solament va poder ser vist com a nominalment divers del valencià sinó com a empíricament divers d'aquest. La distància real entre la fonètica oriental i l'occidental quedava acrescudada per l'apitxat. De tal manera que, per primer cop, algú gosarà declarar incomprensibles les dues varietats orals de l'idioma. Quan això es produeix, sens dubte som davant de la culminació de tot el procés.²¹ Marc Antoni Orellana ho exemplifica:

21 Bé. El procés no culminarà fins a bastant més tard. De fet, fins a finals del XX. Llegeixo a *La Vanguardia* (16-X-95) que Vicent González Lizondo ho té molt clar: «puedo demostrar –declara– que si colocamos un mallorquín, un catalán y un valenciano, al menos el 66% de la fonética de ellos, que es la auténtica lengua, es completamente diferente».

podré decir que, hablándome un catalán (Francisco, o sea Francesch, Roura) en cierta ocasión, porque con su greguesco natural no podía entenderle, hubo de repetir tres veces lo que decía hasta inquietarse él mismo, siendo así por el contrario la articulación valenciana facilísimamente la entienden los catalanes (1923, II, 159-160).

I una mica més endavant:

aunque ya no puede llamarse una misma lengua la valenciana y la catalana, empero por la uniformidad que entre ellas hubo conserva cada una lo esencial para ser mutuamente entendida, sólo con la diferencia que el catalán entiende sin la menor dificultad a cualquier valenciano, aunque nunca haya hablado en otra lengua, pero el valenciano (ni otro, aunque la entienda) no entenderá, sino con suma dificultad el catalán que es recién salido de Cataluña, no por entender las voces y su significado, sino por la cerril y embrazosa o bronca articulación de ellas al pronunciarlas... (1923, II, 162).

Abans d'arribar a una conclusió tan dràstica, Orellana ja havia ressuscitat l'inefable *margall*:

Oyendo hablar a los catalanes, mallorquines y valencianos, es muy fácil distinguir éstos de los otros, porque el hablar valenciano tiene la articulación suave, clara y jugando y batiendo la lengua sólo con los dientes y paladar, lo que la habla catalana y mallorquina es violenta, fuerte, áspera y rasgada, con cierta especie de greguesco, tiene más de gutural, y ciertos ímpetus duros, broncos y violentos, no desemejantes a aquel desapacible sonido que solemos decir *margall*, que les hace arrojar las voces con cierta fuerza y resabio muy perceptible con desagrado de quien les oye. De lo que dimana que, aún cuando hablan en castellano, conservan irremediabilmente aquella gruesa articulación, y golpeada o estrepitosa cadencia natural, lo que no acontece en los valencianos, los cuales pronuncian las palabras limpiamente con fluidés, con dulzura y suavidad y sin el menor sonido que decline a cerril, grosero o extremado, y por lo mismo es la valenciana una lengua dócil, dispuesta y apta para aprender cualquier otra (1923, II, 159).

Aquest deu ser el primer testimoni que retreu el «deje» català en l'articulació espanyola. I que ho fa per desmerèixer-lo.²² Fins ara, sabem que la falta de *margall* tenia una sèrie de "qualitats" *per se*. Amb l'aportació d'Orellana, l'absència d'"aspresa"²³ que ostentava l'apitxat de València esdevé bona sobretot perquè fa que la llengua estigui «dispuesta y apta para aprender cualquier otra». No ens enganyem: perquè facilita un traspàs òptim al castellà. Un traspàs fet exclusivament des de l'oral; l'escrit representava una altra cosa, ja que «por los escritos no es tan fácil discernir los valencianos y catalanes» (1923, II, 160). Però passava que, com que els escrits en llengua comuna ja no es prodigaven («en Valencia ya se antiquó casi totalmente el escribir cosa alguna en el idioma provincial»), la unitat de català i valencià a penes si es podia validar; més aviat es limitava a una «uniformidad antigua», certificada pels textos, i també esporàdicament

22 Un cop redactat aquest text, m'arriba un fragment de C.S. Cuynat, corresponsal francès a la Catalunya de principis del XIX, que recull i assumeix la doctrina dels valencians del temps: «la langue catalane a perdu cette douceur agréable qui la caractérisait autrefois, et qui s'est mieux conservée dans le royaume de Valence: elle a pris dans la bouche des Catalans des terminaisons dures et une prononciation rude et désagréable» (1845, 25).

23 Josep Marià Ortiz col·locarà aquest epítet, asèpticament, en referir-se a la unitat de la «llengua lemosina...», aunque con más o menos aspereza [es pronuncia] en unas que en otras de estas provinciales» (1795 [1841], 8).

per la intercomprensió dels parlants. Sí; Orellana no amaga pas la contradicció amb el que havia afirmat a propòsit del tal Francesc Roure:

De la uniformidad antigua del lemosín, común a estas provincias referidas [= Catalunya, Balears i València], ha dimanado el que nos entendemos mutuamente catalanes, mallorquines y valencianos, aunque cada provincia, o tiene de por sí adoptadas algunas particulares voces por la sucesión de los tiempos, y más que las otras la Nación Valenciana..., o ha conservado tenazmente algunas de las palabras antiguas, siendo no muchas las que podrá proferir la una provincia sin ser entendidas de la otra (1923, II, 161).

Per a Orellana, la distància existent entre l'idioma de València i el de Catalunya es podia quantificar en un 5% de discrepàncies lèxiques («una paraula entre 20»). Però el nombre de mots distints, per poc voluminós que fos, de cap manera no decidia la fixació d'un espai lingüísticament distintiu. L'observació de la identitat essencial de català i valencià no impedia que, en la consciència d'un autor com Orellana, la seva llengua vernacle es correspongués amb «un nuevo idioma llamado *lengua valenciana*»; una llengua que «llegó por sus particulares mexoras a reputarse por distinta de la lengua catalana» (1923, II, 158). Independentment que els parlants de Catalunya i els de València fessin servir unes mateixes paraules, independentment que s'entenguessin poc o molt, la llengua valenciana era «reputada» distinta de la catalana; per tant, *era* distinta.

Aquí, qualsevol consideració sociològica s'anteposa a la matèria pròpiament lingüística. I mirant-ho des de la sociologia del llenguatge, podem concloure, amb Gaetano Berruto, que «una *comunità linguistica* è formata da tutti i parlanti che considerano sé stessi utenti di una stessa lingua» (1974 [1987], 19). Alerta: aquí Berruto no es refereix pas a «una lingua», sinó a «una comunità linguistica». L'artilugi filològic que conceptuem com a *llengua* se supedita, a la pràctica, al constructe social que anomenem *comunitat lingüística*. Un designador, aquest, que abraça el que Xavier Lamuela n'ha dit «àmbit social de vigència d'un determinat sistema de representacions» (1987, 7).²⁴ La més notable d'aquestes representacions està en el model de llengua; en una ortografia i una ortologia, que fabriquen una sistema ideal d'identitat. Una comunitat de llengua, doncs, sempre es perfila i es regula des de fora de la llengua usual; més des d'unes idees apriorístiques que des d'unes paraules o d'uns sons. Al marge de la semblança quantitativa que es pugui apreciar entre dues varietats lingüístiques qualssevol, hi ha el que en podríem dir una *identitat idiomàtica qualitativa*, dimanada primordialment de la voluntat dels parlants. Bàsicament, dimanada de la voluntat que aquests mostren d'entendre's entre si i de no entendre's amb els altres. És el tema, apassionant i verge en la bibliografia catalana, de les anomenades “fronteres lingüístiques subjectives”²⁵.

24 D'aquesta manera, el mecanicisme bloomfieldià, que pren *comunitat lingüística* pel «grup de gent que fa servir el mateix sistema de signes lingüístics» (veg. Bourdieu 1982 [1985, 19]), és suplert, des de la sociolingüística, per una prospectiva més complexa, més integradora, més real, del *fet lingüístic*.

25 En una conferència de Lluís Aracil, rescatada magnetofònicament i transcrita, llegim una visió magistral del que representen les fronteres en la consciència dels parlants. Els exemples retrats, aplicats al cas gallego-portuguès, serveixen per al conjunt, perquè «um fenómeno típico das situaçoms minoritárias nos processos de minorizaçom é que, amiúde, a *adesom* a outra comunidade é mais forte do que a *coesom* da própria comunidade». (1989, 9). Així, «as fronteiras tenhem a ver com o senso da realidade ..., tenhem a ver com o que é, com o que nom é, com o que deve ser, com o que pode ser, com o que nom pode ser, com o que se vê, com o que nom se vê...» I, encara: «as fronteiras serem essencialmente filtros por definiçom, e portanto serem substancialmente discriminatórias» (1989, 11-12).

Doncs bé; això que serveix per establir un diagnòstic actual també val per als discursos "moderns" que estem veient. D'aquí neix, sense anar gaire lluny, la calculada ambigüitat d'Orellana respecte a la intercomprensió mútua de catalans i valencians. Ell ens ve a dir que una cosa era que s'entenguessin i l'altra que es volguessin entendre; o el que és igual: que necessitessin entendre's. I certament, els valencians i els catalans del Setcents no necessitaven, per norma general, entendre's des de cap llengua; i, si mai ho necessitaven, o bé se servien del dialecte respectiu (més o menys distant, i doncs *distint*), o bé passaven (els instruits) pel pont del castellà.²⁶

A la València del divuit, encara que la llengua històrica pròpia fos vista com a essencialment idèntica que la catalana, la comunitat on es manifestava aquesta llengua ja era particular i exclusiva. Sociolingüísticament particular i exclusiva. El castellà, com hem vist, hi imprimia un plus diglossificador, que se sustentava en els avantatges que li brindava l'apitxat com model prosòdic. Que se sustentava, de fet, en les concomitàncies amb el castellà que propiciava l'apitxat. El manuscrit del *Diccionario del lemosino y valenciano antiguo y moderno al castellano*, obra del xatívi Manuel Joaquim Sanelo (començaments del XIX), és un nou exemple d'això. El seu «valenciano antiguo», sinònim ple de «lemosino», no franqueja el títol, ja que tot el volum s'ajusta a la pronúncia de la capital que «desde luego sería la única aceptable para un diccionario valenciano» (Gulsoy 1964, 17). Les obres lexicogràfiques anteriors a la Renaixença ho confessaran sense complexos. El manuscrit de 1825 intitulat *Voces castellanas y su equivalencia en valenciano*, i firmat per C.M.G., diu en la *Nota* inicial:

He prescindido de la gramática y ortografía lemosina o valenciana. Escribí esto para un amigo, y sólo atendí a la pronunciación actual del valenciano como hoy día se habla, pues de otra manera ni muchos valencianos sabrían pronunciar y aun entender muchas palabras (s.f.).

La «pronunciación actual del valenciano» era l'apitxada; per tant, era perfectament intercanviable per la castellana dominant. A més, la simplificació del valencià podia resultar d'utilitat per a les escoles primàries, com posa de manifest el *Apéndice* que Vicent Salvà va afegir al *Compendio de la gramática castellana* (1838):

He preferido, de consiguiente, espresar los sonidos como se hace en español, y escribir *iñorat*, y no *inyorat*, *pucha*, y no *putja*, *safarech*, y no *safaretg*, que es como lo entenderán mejor aun las personas de la capital, cuyo lenguaje he tenido presente, más bien que el de los pueblos de la provincia (p. 108).

Un any després, Lluís Lamarca va editar el *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, on d'entrada avisava:

Debo advertir por último la dificultad con que veo se leen ya los libros valencianos escritos con la ortografía lemosina, me ha convencido de que es llegado el tiempo de variarla, acomodomodándola a la pronunciación castellana; por esta razón escribo *pucha* y no *puja*; *pruñó* y no *prunyó*; *fach* y no *faig* (1839, VIII).

I des de Sueca —una població que fins a l'actualitat no ha estat permeable a l'apitxat dels pobles veïns—,²⁷ els agitadors de *La Donsayna* s'apuntaven a la nova grafia:

²⁶ Les excepcions en aquest sentit són pures rareses. En dono unes quantes a Rafanell 1989b.

²⁷ M'ho va comunicar Joan Fuster al juny de 1992 amb una certa preocupació. A la seva joventut, em deia, els pares corregien els nens que ensordien. Aquells pares el que feien era voler perpetuar rutinàriament el dialecte local, mentre que els "intel·lectuals" ja anaven per un altre camí. Els joves suecans actuals ja solen apitxar.

Encara que molts ho saben y ya ho han vist, bo serà advertir, per si acàs, que nosatros escribim en valencià tal com se parla en lo dia, de modo que, a conte de escriure *mitjana*, posem *michana*, que és com millor s'entén; a conte de escriure *lleig* y *vaig*, posem *llech* y *vach*; a conte de *roig* y *goig*, posem *roch* y *goch*, y asò ho diferensiem de Vich y Munich, escrivint Vic, Munic, y així en lo demés (Bonilla 1844, 17).

Per aquests anys, només he sabut trobar un autor que vagi plantar cara als partidaris de l'apitxat ortogràfic i prosòdic. Es tracta del sacerdot de Cullera –zona limítrofa amb l'apitxat– Tomàs Font i Piris, que a la seva mort (1853) va deixar manuscrit un *Diccionario valenciano-castellano*, més tard aprofitat per l'edició del diccionari d'Escrig-Llombart de 1887. Font declara, en una introducció interessant, que «no siempre he deferido al uso de la capital y sus contornos, porque se aparta de su uso el resto del Reyno en la pronunciación de las letras *j* y la *g* en *ge* y en *gi*, en la *s* en medio de dicción, y también en el demasiado uso, o más bien abuso, de la *b*» (1853, f. [1]). Per a Font, la *j* hauria de tenir una pronunciació pròpia del llemosí, i no pas aquella que es transcriu «malamente» per *cha*, *che*, *chi*, *cho* i *chu*. I remata:

La verdadera pronunciación valenciana de estas letras se enseñaba aun en mi tiempo en las escuelas juntamente con la pronunciación castellana; al presente se enseña solamente ésta, y no haciendo mérito de aquélla, se ha causado un trastorno en la ortografía valenciana (1853, f. [1v]).

Està parlant, doncs, de finals del XVIII o de principis del XIX. Malgrat Escolano, Ros i tota la pesca, sí que hi havia un segment social i geogràfic que mantenia les essències de la llengua no apitxada com a model. Aquest sector, rural i escolàstic, no solia fer passar per la impremta els seus papers. Fos com fos, Font i Piris ho diu tot a l'inrevés del que “tocava”: que la *s* «fuerte» de la capital és pronunciada a la resta del país d'acord amb la «índole del lemosín»; que s'hauria de recuperar el dígraf *ss* per mantenir les distincions prosòdiques, com fa el francès. I al capdavant, que

en las capitales y grandes ciudades es en donde corrompe el vulgo más pronto las lenguas, ya en su pronunciación, ya en su propiedad. En nuestra capital, por la necesaria comunicación tan continua con los que hablan el castellano que llegan a ella o la habitan, se ha perdido aquella pronunciación propia valenciana y se ha adoptado en estas voces la sola castellana (1853, f. [2]).

Si allò que volia Ros era restaurar la univocitat grafia-so a partir del valencià de València, Font proposa ben bé el mateix, però des de la perifèria. No obstant això, a l'hora de la veritat presenta un diccionari tèrbol, farcit de grafies tan “tradicionals” com *achudar*, etcètera (Gulsoy 1959-1962, 135). Antoni Picazo ens ho ha confirmat en un estudi minuciós (veg. 1991, 115-116). Encara caldrà esperar uns quants anys perquè el punt de referència canviï. Llavors veurem un Roc Chabàs o el pare Fullana, i inclús Josep Nebot, fent d'abanderats de la causa antiapitxada. Dir que aquest viratge va ser fruit d'una Renaixença clarivident, sospito que fóra pecar d'ingenuïtat. Va sorgir, en tot cas, d'unes mentalitats noves, furibundament espanyolistes, però no tan furibundament castellanistes. Val més que ho deixi per a un altre dia.

València-Santa Pau, tardor 1994-estiu 1995

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ACV 1981: *II Documentació formàl de l'ortografia de la llengua valenciana*, València, Acadèmia de Cultura Valenciana, 1981.
- Alcover 1908: [Antoni M. Alcover], «A n-els valencianistes», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, IV (1908), 121-126.
- Alonso 1969: Amado Alonso, *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, vol. II, Madrid, Gredos, 1969.
- Alonso 1972: Dámaso Alonso, «Sobre el "apitxat" valenciano», dins Íd, *Obras completas*, I, Madrid, Gredos, 1972.
- Alpera 1968: Lluís Alpera, *Los nombres trecentistas de botanica valenciana*, València, Diputación Provincial de Valencia, 1968.
- Aracil 1989: Lluís V. Aracil, "Questionário de história contemporânea", *Agália*, 17 (primavera 1989), 5-15.
- Badia i Margarit 1950: A.M^a. Badia Margarit, «"Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagesívols". Unas normas del siglo XV sobre la pureza de la lengua catalana», I, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXIII (1950), 137-152.
- Ballester 1667: Ivan Batiste Ballester, *Ramellet del bateig del fill y fillol de Valencia, el apostolich Sanct Vicent...*, València, Geroni Vilagran, 1667.
- Barnils 1913: P. Barnils, «El parlar "apitxat"», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, I (1913), 18-25.
- Bayarri 1966: J.M. Bayarri, *Alfabetisacio dels valencians*, València, Edicions Bayarri, s.d. [1966].
- Bergue 1909: Paul Bergue, *Fables de La Fontaine traduites en vers catalans avec une préface et une étude sur l'orthographe et sur la versification catalanes*, Perpinyà, Imprimerie Comet, 1909.
- Berruto 1974 [1987]: Gaetano Berruto, *La sociolinguística*, Bolonya, Zanichelli, 1974.
- Beuter 1546: Pero Anton Beuter, *Primera parte de la Coronica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia...*, València, Ioan de Mey, 1546.
- Bofarull 1864: Antonio de Bofarull, *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, Barcelona, Libreria Plus Ultra de Luis Tasso, 35-47.
- Bonilla 1844: [Josep Maria Bonilla], *La Donsayna*, núm. 2 (8 de desembre de 1844), Madrid, Imprenta de Sanchis.
- Bosc 1628: Andrev Bosch, *Symmari, index, o epitome dels admirables, y nobilissims titols de honor de Cathalunya, Rossello, y Cerdanya...*, Perpinyà, Pere Lacavalleria, 1628.
- Bourdieu 1982: Pierre Bourdieu, *Ce que parler vent dire*, París, Fayard, 1982. [Trad. esp.: *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*, Torrejón de Ardoz, Akal, 1985.]
- Brusola 1853: [Romà Josep Brusola], *El amic dels llauradors ó Aforismes rurals composts en catalá y castellá per D. Narcís Fages de Romá ... y traduïts al valensiá per un Amic dels Llauradors*, València, Imprenta de Jusèp Rius, 1853.
- Buescu ed. 1975: Maria Leonor Carvalhão Buescu, *A Gramática da Linguagem Portuguesa de Fernão Oliveira*, Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1975.
- Cabanilles 1797: Antonio José Cabanilles, *Catalogo latino-castellano-valenciano de las plantas del Reino de Valencia citadas por D. — en las Observaciones sobre el Reino de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, 1797.
- Casanova 1987: Emili Casanova, «Els Mestres de València de Guerau de Montmajor», dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol. II, Barcelona, Quaderns Crema, 1987, 57-83.

- Casanova 1990: Emili Casanova, «L'evolució del sistema palatal català: una interpretació», *A Sol Post*, 1 (1990), 45-62.
- Casanova 1990-1991: Emili Casanova, «El *Raro diccionario valenciano-castellano único y singular de voces monosylabas* de Carles Ros (1770)», *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), 129-182.
- Casanova ed. 1989: Josep d'Esplugues, *Memòries d'un capellà del segle XVIII*, ed. Emili Casanova, València, IAM / Edicions Alfons el Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1989.
- Casas Homs ed. 1961: Quintilià, *Institució oratòria*, ed. Josep M. Casas Homs, vol. I, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1961.
- Catach 1968: Nina Catach, *L'Ortographie française à l'époque de la Renaissance (Auteurs-Imprimeurs-Ateliers d'imprimerie)*, Ginebra, Librairie Droz, 1968.
- C.M.G. 1825: *Voces castellanias y su equivalencia en Valenciano*, ms. 6.549, Biblioteca Serrano Morales, València, 1825.
- Colón 1967: German Colón Domènech, «Catalanismos», dins M. Alvar *et al.*, dirs., *Enciclopedia lingüística hispánica*, vol. II, Madrid, Consejo Superior de Investigadores Científicos, 1967, 193-238.
- Colón 1982: Germà Colón i Domènech, «Les normes de Castelló i unes consideracions ortogràfiques», dins AAVV, *Homenatge a Pompeu Fabra*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1982, 43-52.
- Coseriu 1981: Eugenio Coseriu, «Los conceptos de "dialecto", "nivel" y "estilo de lengua" y el sentido propio de la dialectología», *Lingüística Española Actual III*, 1 (1981), 1-32.
- Coseriu 1986: Eugenio Coseriu, *Introducción a la lingüística*, Madrid, Gredos, 1986.
- Covarrubias 1611: Sebastián de Cobarrubias Orozco, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, Madrid, Luis Sánchez, 1611.
- Cuynat 1845: C.S. Cuynat, *Mémoires de l'Académie de Dijon. Partie des Lettres. La Catalogne en 1824-1827, ou topographie physique historique de la Catalogne, province du nord de l'Espagne, et ses principales villes par -, D.M., membre résidant de l'Académie, Dijon, 1845.*
- DAg 1924: Marian Aguiló i Fuster, "*Diccionari Aguiló*" materials lexicogràfics aplegats per ... revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu, V, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1924.
- Dameto 1633: Juan Dameto, *La historia general del Reyno Balearico*, Palma, Gabriel Guasp, 1633.
- Desbordes 1988: Françoise Desbordes, «La prétendue confusion de l'écrit et de l'oral dans les théories de l'Antiquité», dins Nina Catach, ed., *Pour une théorie de la langue écrite. Actes de la Table Ronde internationale C.N.R.S.- H.E.S.O. Paris, 23-24 octobre 1986*, París, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1988, 27-33.
- DLC 1982: *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1982.
- Duran ed. 1981: Cristòfor Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. Eulàlia Duran, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1981.
- Escartí ed. 1993: Vicent Josep Escartí i Soriano, *El dietari de Joaquim Aierdi. Estudi lingüístic i edició*, tesi doctoral, inèdita, vol. II, València, Departament de Filologia Catalana. Universitat de València, 1993.
- Escolano 1610: Gaspar Escolano, *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610.
- Escrig & Llombart 1887: José Escrig y Martínez, *Diccionario valenciano-castellano ...*

- bajo la direcció de D. Constantino Llombart, València, Librería de Pascual Aguilar, Editor, 1887.
- Escrivà & Morant 1987: Vicent Escrivà - Ricard Morant, *L'apitxat de Gandia: un problema sociolingüístic*, La Safor [Gandia], C.E.I.C. Alfons el Vell, 1987.
- Esteve, Bellvitges & Joglar 1803: Joaquin Esteve - Joseph Belvitges - Antonio Jugla y Font, *Diccionario catalan-castellano-latino*, Barcelona, Oficina de Tecla Pla, 1803.
- Feliu et al. 1992: Francesc Feliu – Sadurní Martí – Francesc Ten – Josep Vicens, *Tractar de nostra llengua catalana. Apologies setcentistes de l'idioma al Principat, Vic / Girona*, EUMO / Universitat de Girona, 1992.
- Fenollar 1931: Jordi de Fenollar, *En defensa de la personalitat valenciana*, València, Imp. F. Domenech, 1931.
- Ferrando 1983: Antoni Ferrando Francès, *Els Certàmens Poètics Valencians del Segle XIV al XIX*, València, Diputació de València, 1983.
- Ferrando 1986: Antoni Ferrando, «La gènesi del secessionisme lingüístic valencià», dins Rafael Alemany, ed., *La cultura valenciana ahir i avui*, Alcoi, Universitat d'Alacant / Ajuntament de Benidorm, 1986, 117-133.
- Ferrando 1989: Antoni Ferrando, «La llengua del Misteri d'Elx», dins *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colon*, Tubinga, Gunter Narr, 1989, 75-89.
- Ferrando 1990: Antoni Ferrando, «Elements per a una proposta fonètica», dins Antoni Ferrando, ed., *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Universitat de València, 1990, 51-64.
- Ferrando ed. 1982: Martí de Viciana, *Comentari a l'econòmica d'Aristòtil*, ed. Antoni Ferrando, Sant Boi de Llobregat / Barcelona, Edicions del Mall, 1982.
- Ferrando ed. 1995: Antoni Ferrando, «Les Memòries curioses (1609-1651) de mossén Vicent Torralba», *L'Aiguadolç* (primavera 1995), 37-64.
- Font i Piris 1853: Tomás Font y Piris, *Diccionario Valenciano-castellano*, ms. propietat de Josep Grau i Ferrer, Cullera, 1866.
- Fontelles et al. 1987: Antoni Fontelles – Joaquim Lanuza – Laura Garcia, *Gramatica de la llengua valenciana*, València, Del Cenia al Segura, 1987.
- Fullana 1915: Lluís Fullana Mira, *Gramática elemental de la llengua valenciana*, València, Establiment Tipografic Domenech, 1915.
- Fuster 1962 [1964]: Joan Fuster, *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1964 (2a ed.).
- Galindo & Ortiz eds. 1946: Antonio de Nebrija, *Gramatica castellana*, I, edició crítica a cura de Pascual Galindo Roman i Luis Ortiz Muñoz, Madrid, Imprenta de Silverio Aguirre, 1946.
- Guinot 1987: Josep M.ª Guinot i Galan, *Gramatica normativa de la llengua valenciana*, València, Lo Rat Penat, 1987.
- Gulsoy 1959-1962: Joseph Gulsoy, «La lexicografia valenciana», *Revista Valenciana de Filologia*, VI (1959-1962), 109-141.
- Gulsoy 1964: Joseph Gulsoy, *El diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura, 1964.
- Gulsoy 1963-1966: Joseph Gulsoy, «Algunes cartes filològiques de M. J. Sanelo», *Revista Valenciana de Filologia*, VII, 2 (1963-1966 [1970]), 101-138.
- Hauf 1990: Albert G. Hauf, *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

- Juan-Mompó 1991: Joaquim Juan Mompó i Rovira, «Breu ullada a la llengua del XVI: la Història de València de Pere Antoni Beuters», dins Antoni Ferrando & Albert G. Hauf, eds., *Miscel·lània Joan Fuster*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, 225-240.
- Lacavalleria 1696: Ioanne Lacavalleria et Dulach, *Gazophylacium catalano-latinum, dictione phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens cui subjicitur irregularium verborum elenchus*, Barcelona, Antonivm Lacavalleria, 1696.
- Lacreu 1990: Josep Lacreu, *Manual d'ús de l'estàndard oral*, València, Institut de Filologia Valenciana / Universitat de València, 1990.
- Lamarca 1839: Luis Lamarca, *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, València, Imprenta de J. Ferrer de Orga, 1839.
- Lamuella 1987: Xavier Lamuela, «La distància lingüística com a mirall i com miratge», *Límits*, 2 (maig 1987), 3-15.
- Lapesa 1985: Rafael Lapesa, «Sobre el ceceo y el seseo andaluces», dins *Estudios de historia lingüística española*, Madrid, Paraninfo, 1985, 249-266.
- Lázaro Carreter 1949 [1985]: Fernando Lázaro Carreter, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, Barcelona, Crítica, 1985.
- León 1787a: [Carles León], *Els dos amics Nelo y Quelo...*, València, Joseph Estevan, 1787.
- León 1787b: [Carles León], *Els dos amics Nelo y Quelo...*, Madrid, Impr. de Manuel Gonzalez, 1787.
- Llombart 1878: Constantí Llombart, *Excel·lencies de la llengua Llemosina. Discurs panegirich llegit en la solemne sessió inauguraliva de Lo Rat-Penat*, València, Emprenta de Emili Pasqual, 1878.
- Lope Blanch ed. 1981: Juan de Valdés, *Diálogo de la lengua*, ed. Juan M. Lope Blanch, Madrid, Castalia, 1981.
- Maians 1737 [1873]: Gregorio Mayans y Siscar, *Orígenes de la lengua española compuestos por varios autores, recogidos por —*, Madrid, Librería de Victoriano Suarez, 1873.
- Manescal 1602: Honofre Manescal, *Sermo vulgarent anomenat del Serenissim Senyor Don Jaume Segon...*, Barcelona, Sebastia Cormellas, 1602.
- Marès 1681: Vicente Marés, *La Fenix troyana. Epitome de varias y selectas historias, assi divinas como humanas*, València, Mateo Perez, 1681.
- Marín 1796: [Pasqual Marín], *Trobes de Mosen Jaume Febrèr, caballer, en que tracta dels llinatges de la Conquista de la ciutat de Valencia é son Regne*, València, Imprenta del Diari, 1796.
- Martí Gadea 1891: Joaquín Martí y Gadea, *Diccionario general valenciano-castellano*, vol. II, València, Imprenta de José Canales Romá, 1891.
- Martí Grajales ed. 1912: *Lo passi en cobles escrit per mosen Bernat Fenollar y Pere Martinez precedit de una breu nota biogràfica y bibliogràfica dels autors per Frances Martí Grajales*, València, Imprenta de Federico Domenech, 1912.
- Martí i Mestre 1994: Joaquim Martí Mestre, «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XVIII [Miscel·lània Germà Colón, I], (1994), 111-145.
- Martí i Mestre ed. 1994: *El Libre de Antiquitats de la Seu de València*, edició i estudi a cura de Joaquim Martí i Mestre, vol. II, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.
- Martí i Mestre ed. 1995: Joaquim Martí i Mestre, «El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. XVI). Edició i estudi», *L'Aiguadolç*, 21 (primavera 1995), 19-36.

- Martínez Alcalde 1992: María José Martínez Alcalde, *Las ideas lingüísticas de Gregorio Mayans*, València, Generalitat Valenciana / Ayuntamiento de Oliva, 1992.
- Martínez Alcalde ed. 1991: Gregorio Mayans y Siscar, *Abecé español*, estudio y edición de Mª José Martínez Alcalde, Madrid, Arco/Libros, 1991.
- Martínez y Martínez 1912: Francés Martínez y Martínez, *Còses de la meua tèrra (La Marina) Primera tanda*, València, Establecimiento tipográfico de Manuel Pau, 1912. [Ed. facs.: Altea, Excmo. Ayuntamiento de la Villa de Altea, 1987.]
- Menéndez Pidal 1904 [1982]: R. Menéndez Pidal, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1982 (17a ed.).
- Mistral 1882-1886: Frédéric Mistral, *Lou trézor dóu felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, 2 toms, Ais de Provença, Remondet-Aubin, 1882-1886. [Ed. facs.: Ais de Provença, Édusud, 1979-1983.]
- Mollà 1990: Toni Mollà, *La llengua dels mitjans de comunicació*, Alzira, Edicions Bromera, 1990.
- Nadal 1992: Josep M. Nadal, *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992.
- Navarro Tomás & Sanchis Guarner 1934: T. Navarro Tomás i M. Sanchis Guarner, «Análisis fonético del valenciano literario», *Revista de Filología Española*, XXI (1934), 113-141.
- Nebot 1894: José Nebot Pérez, *Apuntes para una Gramática Valenciana Popular*, València, Imp. Ripollés, 1894.
- Nonell 1896: Jaume Nonell y Mas, *Análisis fonològich-ortogràfich de la llènga catalana*, Manresa, Establiment Tipogràfich de Sant Josèph, 1896.
- Orellana 1802: *Catalogo d'els peixos, qu'es crien, e peixquen en lo Mar de Valencia*, València, viuda de Martin Peris, 1802.
- Orellana 1923: Marcos Antonio de Orellana, *Valencia antigua y moderna*, 3 toms, València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1923.
- Ortí 1640: Marco Antonio Ortí, *Siglo quarto de la Conqvista de Valencia*, València, Juan Bautista Marçal, 1640.
- Ortiz 1782: José Mariano Ortiz, *Descubrimiento de las leyes palatinas, y derechos, Que V.M. tiene como á Rey de Aragon en vuestro Palacio del Real de Valencia*, Madrid, Andres de Sotos, 1782.
- Ortiz 1795 [1841]: José Ortiz y Sanz, *Compendio de la historia de España desde los tiempos más antiguos hasta nuestros días*, vol. I, Madrid, M. Fuentenebro, 1841.
- Orts ed. 1995: Antoni Orts i Pérez, *Les estil·lades y amoroses lletres trameses per Berthomeu Sirlot a la sua senyora, y per ella a ell. Novel·leta epistolar valenciana del segle XVI. Estudi filològic*, tesi de llicenciatura, dirigida per Eulàlia Duran i Grau, Barcelona, Departament de Filologia Catalana. Universitat de Barcelona, 1995.
- Picazo 1991: Antoni Picazo i Jover, «El Diccionari valencià-castellà inèdit de Tomàs Font i Piris», *Caplletra*, 11 (tardor 1991), 91-122.
- Rafanell 1988: August Rafanell, «A propòsit d'una traducció valenciana dels Aforismes rurals de Narcís Fages de Romà», *Caplletra*, 3 (tardor 1988), 79-89.
- Rafanell 1989a: August Rafanell, «Notes sobre la interferència lingüística en la literatura catalana del Barroc», dins Albert Rossich & August Rafanell, eds., *El Barroc català*, Barcelona, Quaderns Crema, 1989, 611-630.
- Rafanell 1989b: August Rafanell, «La llengua dels valencians vista des de la Catalunya de l'edat moderna», *Afers*, 7 (1988-1989), 231-249.

- Rafanell 1991: August Rafanell, ed., *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*, Vic / Girona, EUMO / Universitat de Girona, 1991.
- Rafanell 1993: August Rafanell, «El bon ús del valencià al segle XVII», *Alba*, 8 (1993), 109-122.
- Rafel i Fontanals 1976: Joaquín Rafel Fontanals, «Áreas léxicas en una encrucijada lingüística», *Revista de Filología Española*, LVII (1976), 231-275.
- Ribelles Comín 1943: José Ribelles Comín, *Bibliografía de la lengua valenciana... Tomo III (siglos XVII y XVIII)*, Madrid, Biblioteca Nacional, 1943.
- Riera i Sans ed. 1976: Jeroni Conques, *Llibre de Job. Versió del segle XVI*, ed. Jaume Riera i Sans, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1976.
- Roldán ed. 1977: *Vtil y breve institvttion para aprender los principios y fundamentos de la lengua hespañola. Lovaina 1555*, edición facsimilar con Estudio e Indice de Antonio Roldan, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1977.
- Ros 1732: Carlos Ros, *Practica de orthographia, para los dos idiomas Castellano, y Valenciano*, València, Heredero de Vicente Cabrera, 1732.
- Ros 1734: Carlos Ros, *Epítome del Origen y Grandezas del Idioma Valenciano*, València, Cosme Granja, 1734.
- Ros 1733 [1736]: Carlos Ròs, *Tratat de adages, y refranys valencians, y practica pera escriure ab perfecció la Lengua Valenciana*, València, Josep Gracia, 1736 (2a ed.).
- Ros 1737: Carlos Ròs, *Norma breve, de cultura, y politica de hablar, para el idioma Castellano; aunque servirá tambien para el Valenciano, y otros*, València, Oficina de Joseph García, 1737.
- Ros 1751: Carlos Ros, *Breve esplicacion de las cartillas valencianas*, València, Cosme Granja, s.d. [1751].
- Ros 1752: Carlos Ros, *Qualidades y blasones de la lengua valenciana*, València, Joseph Estevan Dolz, s.d. [1752].
- Ros 1753: Carlos Ros, *Breves instrucciones en practica, para los escrivanos de las Poblaciones de este Reyno de Valencia, que assisten à los Ayuntamientos, ù Alcaldes Legos*, València, Agustín Laborda, 1753.
- Ros 1764: Carlos Ros, *Diccionario valenciano-castellano*, València, Benito Monfort, 1764.
- Ros 1771: Carlos Ros, *Correccion de voces y phrases que el vulgo ... de Valencia, ùsa ... en su matèrno idioma*, València, Francisco Burguete, 1771.
- Rossich 1995: Albert Rossich, «Una qüestió d'història de la llengua catalana a l'edat moderna: el reconeixement de la vocal neutra», dins Pep Balsalobre & Joan Gratacós, eds., *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Quaderns Crema, 1995, 119-200.
- Salvà 1838: Vicent Salvà, *Compendio de la gramática castellana de don — , arreglado por el mismo para el uso de las escuelas. Con un apéndice mui útil para los niños de la Provincia de Valencia*, València, Librería de Mallen y sobrinos, 1838.
- Salvador 1951: Carles Salvador, *Gramàtica valenciana amb exercicis pràctics*, València, Lletres Valencianes, 1951.
- Salvador 1957: Carles Salvador, *Parleu bé! Notes lingüístiques (Obra pòstuma)*, València, Sicània, 1957.
- Sanchis Guarner 1936: M. Sanchis Guarner, «Extensión y vitalidad del dialecto valenciano "apitxat"», *Revista de Filología Española*, XXIII (1936), 45-62.
- Sanchis Guarner 1963a: M. Sanchis Guarner, «L'evolució de la llengua literària dels escriptors valencians de la Renaixença», *Criterion*, 17 (1963), 59-82.
- Sanchis Guarner 1963b: Manuel Sanchis Guarner, *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1963.

- Schmid 1988: Beatrice Schmid, *Les "traduccions valencianes" del Blanquerna (València 1521) i de la Scala Dei (Barcelona 1523)*. *Estudi lingüístic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.
- Segarra 1985: Mila Segarra, *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Empúries, 1985.
- Tàrrega ed. 1600: Francisco Tarrega, *Relacion de las fiestas que el arzobispo y cabildo de Valencia hizieron en la translacion de la Reliquia del glorios S. Vicente Ferrer a este santo Templo*, València, Pedro Patricio Mey, 1600.
- Torres i Navarrete 1995: Francesc Torres i Navarrete, *La llengua de Carles Ros*, tesi doctoral, inèdita, dirigida pel Dr. Emili Casanova Herrero, València, Departament de Filologia Catalana. Universitat de València, 1995.
- Veny 1960: Juan Veny Clar, «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes» [II], *Revista de Filología Española*, XLIII (1960), 117-202.
- Veny 1982: Joan Veny, *Els parlars catalans. (Síntesi de dialectologia)*. 3ª edició corregida i augmentada, Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1982.
- Viciano 1574: Martin de Viziana, *Libro de alabanças de las lenguas Hebrea/ Griega/Latina: Castellana: y Valenciana*, València, Joan Navarro, 1574.
- Vidal i Alcover ed. 1986: Francesc d'Olesa, *Art Nova de Trobar*, ed. Jaume Vidal i Alcover, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.
- Villarroya 1804: Joseph Villarroya, *Apuntamientos para escribir la historia del derecho valenciano y verificar una perfecta traduccion*, València, Joseph de Orga, 1804.
- Virgili 1696: Grau Virgili, *Guia de la devoció christiana, en la practica, facil pera tota mena de personas*, Barcelona, Rafel Figuerò, 1696.